Nr 3–4 2009

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2009 Årg. 30

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren
Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Sven Schylberg, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:
Tuuli Forsgren, Albäcksgatan 36 I, 852 35 SUNDSVALL
E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Sigurd Nygren, Måttgränd 80, 906 24 UMEÅ eller
sigurd.nygren@ersboda.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Umeå stad med närmaste omgivningar. Detalj av karta, upprättad 1715 av Petter Häggström, Riksarkivet.

Produktion: Gigraf
Tryckt av Livréna AB, Göteborg 2009
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2009

EINAR NIEMI

Kvenene i Norge

Fra innvandrere til nasjonal minoritet

Kvenene er ingen ny folkegruppe i Norge, derimot er kategorien "nasjonal minoritet" om dem bare vel et desennium gammel. Gjennom mesteparten av sin historie i Norge har de stort sett blitt kalt "innvandrere", selv etter at de hadde bodd i Norge i hundrevis av år.

Denne nærmest dramatiske endringen i kategorisering hadde konkret bakgrunn i Europarådets konvensjon om "nasjonale minoriteter". De gruppene i Norge som ble omfattet av konvensjonen, var *jødene, kvenene, taterne, sigøynerne* og *skogfinnene*. I tillegg ønsket de norske myndighetene at også *samene* skulle inkorporeres, men Sametinget fraba seg dette; kun kategorien "urfolk" var akseptabel for Sametinget.

Tema i denne artikkelen er den senmoderne oppkomsten av kategorien "nasjonale minoritet" i Norge, som skjedde nærmest i form av et sprang fra kategorien "innvandrere". Til tema hører naturlig også et blikk på kategorien "urfolk", og likeså på kategorienes betydning for den hierarkiseringen som har gjort seg gjeldende i norsk minoritetspolitikk. Hovedfokus vil være på kvenene som case.

Nasjonale minoriteter i Norge og kvenene – historisk bakgrunn

Betegnelsen "nasjonal minoritet" er historisk sett ikke ny. Det var for eksempel denne betegnelsen Folkeforbundet stort sett brukte i sin håndtering av minoritetsproblemene i mellomkrigstidas Europa ("nationale Minderheiten", "national minorities"). Fellesnevneren for disse minoritetene var at de hadde en historisk legitimitet i det enkelte land eller i grenseområder på tvers av stater.

Alle de fem folkegruppene som nylig har fått status som nasjonale minoriteter i Norge, kan vise til en historisk tilstedeværelse i landet i lang tid. Disse folkegruppene har flere felles historiske trekk. Det ene er at de har innvandret til landet, med det forbehold at oppkomsten til den ene gruppen, taterne, er forskningsmessig omdebattert. Det andre er at de har vært marginale minoriteter både i tallmessig og dels sosial og bosettingsmessig forstand. Og det tredje er at de i lange perioder har vært – mer eller mindre – utsatt for diskriminering på grunn av deres avvikende kultur og etnisitet i forhold til majoritetssamfunnet og dominantkulturen.

Blant disse fem gruppene er det to som er særlig beslektet, nemlig kvenene og skogfinnene, ved at de begge har sin opprinnelse i Finland og at de begge har bakgrunn i omfattende nordiske migrasjonsbevegelser i tidlig nytid og nytid. Til dels har de også begge vært omtalt som "kvener" i norsk offentlighet, for eksempel i forbindelse med folketellinger i andre halvdel av 1800-tallet og på begynnelsen av 1900-tallet. Imidlertid har alltid "skogfinner" vært den vanligste betegnelsen på den sydligste av disse to gruppene, mens "kvener" har vært det på den nordlige gruppen. De har også en kronologisk ulik historie. Den skogfinske bosettingen på de norske Finnskogene skjedde i alt vesentlig på 1600-tallet, med et visst tilsig seinere fra de skogfinske bosettingene i Värmland og

bosettingsmessig spredning til om lag 40 norske herreder.

I nord hadde en og annen kven funnet veien til Ishavet alt i seinmiddelalderen. Men noen omfattende innvandring var det ikke før ved begynnelsen av 1700-tallet, som utslag av bondeekspansjonen fra Bottenviken innover i Lappmarkene og videre over vannskillet til de nordnorske elvedaler og fjordbotner. Krig og nødsår stimulerte flyttingen, som før 1751 fant sted i et grenseløst område; grensen mellom Norge og Sverige/Finland kom jo først dette året, i 1826 var turen kommet til den norskrussiske grensetrekningen. Fra om lag 1830 kom en ny bølge finske innvandrere til Nord-Norge – fortsatt kalt kvener – stimulert særlig av arbeidsmarkedsmekanismer; nå var kysten og de ytre fjordstrøk og gruvesamfunnene hoveddestinasjonen, med sin ekspansive økonomi. De kvenske bosettingene ble gjennom lang tid stadig rekruttert av nye innflyttere slik at forutsetningene for vedlikehold og fornyelse av språk og kultur lå vel til rette, i motsetning til den samtidige situasjonen for skogfinnene. Ifølge folketellingen av 1875 var om lag en fjerdedel av befolkningen i Finnmark kvener, i Troms om lag åtte prosent. I Vadsø utgjorde kvenene faktisk over halvparten av befolkningen, i Sør-Varanger på det meste nær halvparten. Etter andre verdenskrig har det ikke vært gjennomført noen systematisk registrering av antallet kvener. Men enkelte regionale undersøkelser viser et betydelig antall personer som fortsatt oppfatter seg som kvener, som en helseundersøkelse av hele befolkningen i Troms og Finnmark i 1987–88, der kun tallene for Finnmark er publisert: Nærmere en fjerdedel av den voksne befolkningen i fylket regnet seg sjøl som kvener eller av finsk herkomst, altså relativt sett om lag like mange som folketellingen av 1875 registrerte som kvener. En begrenset undersøkelse på basis av et materiale fra 2001 viser at et betydelig antall mennesker i Nord-Norge fortsatt, i varierende grad, behersker kvensk og/eller finsk.

Ved midten av 1800-tallet vedtok myndighetene at den offi-

sielle minoritetspolitikken overfor kvenene – og samene – skulle være assimilatorisk. Bakgrunnen for dette skarpe skiftet i minoritetspolitikken var en kombinasjon av nasjonsbyggingstiltak og utenriks- og sikkerhetspolitiske vurderinger av "de utsatte grensedistrikter i nord", der forestillinger både om en "russisk fare" og en "finsk fare" levde sitt xenofobiske liv. Mens politikken overfor de nordlige minoriteter hadde vært imøtekommende på 1700-tallet og i begynnelsen av 1800-tallet, i opplysningstidas og fysiokratismens ånd, ble den nå aggressivt fornorskende.

Endringer i kategoriseringen avspeilte denne utviklingen. Den måten "nation" ble brukt om minoritetene tidligere, hadde reflektert anerkjennelse av dem som egne folkeslag. Forestillingen i opplysningstida om samene som urfolk – "de innfødte", "de ældste der i landet" – gjør det samme. Ut over på 1800-tallet ble "nation" mer og mer reservert for det norske folk – "folket" i entall og bestemt form. I tilfeller der "nation" fortsatt ble anvendt om minoritetene, var det gjerne i uttrykk som "de fremmede nationer", som signaliserte at de ikke "egentlig" hørte hjemme i Norge: De var fremmede eller "opprinnelig innvandrere". Forestillingen om samene som urfolk med nedarvede rettigheter overlevde til en viss grad, især blant akademikere, men fikk ikke noen særlig praktisk betydning under den nye minoritetspolitikken.

Urfolk, innvandrere og minoritetspolitisk hierarkisering

Etter andre verdenskrig rådde det lenge minoritetspolitisk taushet om kvenene, i sterk kontrast til førkrigstida.

Derimot kom de gamle ideene om samene som urfolk med nedarvede rettigheter tilbake med ny kraft, alt fra slutten av 1940-tallet. Den regjeringsoppnevnte Samekomiteen av 1956

leverte en innstilling i 1959 som var forut for sin tid i sitt prinsipielle syn på samene som urfolk og foreslo en rekke tiltak som i samtidsperspektiv var radikale. Motstanden mot innstillingen i politiske kretser nordpå og ikke minst i deler av det kjernesamiske bosettingsområdet bidro imidlertid til at den helhetlige vendingen i samepolitikken som innstillingen foreslo, måtte skrinlegges.

Fra om lag 1970 ble "samebevegelsen" radikalisert, inspirert både av den internasjonale urfolksorganiseringen og av hjemlige forhold. Norske samers riksforbund, stiftet i 1969, ble samebevegelsens samlende organisasjon i en skjellsettende periode. Konflikten om utbyggingen av Alta-Kautokeinoelva til kraftformål rundt 1980 fikk stor symbolsk betydning for "samesaken" og ble en brekkstang i kravene om en ny samepolitikk. Norges ratifikasjon i 1990 av ILO-konvensjon nr 169 av 1989 er et definitivt uttrykk for at kategorien "urfolk" hadde fått høy rettslig status – og som uttrykk for at kategorien var vel tjenlig som legitimering av minoritetskrav. Den samiske språkloven, Sametinget, åpnet i 1989 i nærvær av Kongen, og en ny bestemmelse i grunnlovens paragraf 110 (§ 110 a) om landets anerkjennelse av og forpliktelser overfor samene, er alle konkretiseringer av denne vendingen i norsk samepolitikk.

Omkring 1990 så en konturene av et enkelt *minoritetspolitisk hierarki* i Norge, med samene som urfolk på toppen og de øvrige minoritetene nedenfor, med en uklar status, men ikke sjelden referert til som "innvandrere", sammen med "nyinnvandrere". Det kan synes som om myndighetene hadde nok med den nye samepolitikken; minoritetspolitiske krav fra andre grupper virket som "sand i maskineriet". Mye tyder for øvrig også på at heller ikke samiske ledere ivret for andre minoritetsgruppers rettigheter, for å unngå konkurranse om politisk oppmerksomhet og ressurser. Dette enkle hierarkiet kom klart til uttrykk når myndighetene ble presset til å re-

degjøre for sine holdninger, som da kvenene organiserte seg og begynte å stille krav til myndighetene.

Kvensk organisering

En økende *etnopolitisk bevissthet* gjorde seg gjeldende blant kvenene fra tidlig på 1980-tallet, uten tvil inspirert av den samepolitiske reisningen, i tillegg til impulser fra tornedalfinnenes organisering. I 1987 ble Norske kveners forbund stiftet. Forbundets program stilte en rekke krav til myndighetene om minoritetspolitiske tiltak, især innen undervisning og språkopplæring, men også om en generell anerkjennelse som minoritetsgruppe, der "minoritet" eller "nasjonal minoritet" ble krevd brukt som offisiell betegnelse. Så langt hadde myndighetene reagert heller upresist og svevende på alle henvendelser og krav. I realiteten ble kategorikravet avvist og betegnelsen "innvandrer" foretrukket.

På et seminar ved Universitetet i Tromsø i 1994 kom dette klart fram, der den minoritetspolitiske hierarkiseringen ble debattert. Blant annet ble det rettet spørsmål til representanten for regjeringen på seminaret om hvor lenge det var rimelig at betegnelsen "innvandrere" ble klebet til kvenene. Svaret fra regjeringsrepresentanten var illustrerende både for "kategorienes tyranni" og for regjeringens politikk på dette tidspunkt: Han hevdet at det ikke spilte noen rolle om kvenene hadde innvandret på 1800-tallet eller 1600-tallet; de *var* innvandrere, *for det hadde regjeringen bestemt*! Klarere kan det ikke uttrykkes at kategorier dreier seg ikke om nøytrale begreper, men om politiske redskaper som legitimerer tanke og politisk handling. Samtidig slo han fast at den nye og positive minoritetspolitikken overfor samene helt enkelt var grunnet i samenes status som urfolk og de forpliktelser Norge hadde tatt på seg i så måte både nasjonalt og internasjonalt. Også selve organiseringen i Kommunaldepartementet (seinere Kommunal-

og regiondepartementet, i dag Arbeids- og inkluderingsdepartementet), som hadde ansvaret for forvaltning og koordinering av feltet, avspeilte denne hierarkiseringen ved at avdelingens arbeidsområde var definert som saker knyttet til samer og "innvandrere".

På denne tid hadde organisering tatt seg opp også blant andre av de minoritetene som skulle få status som nasjonale minoriteter. Romanifolkets landsforening ble stiftet i 1995. Stiftelsen Roma, med religiøs virksomhet blant taterne som et hovedanliggende, utga egen publikasjon fra 1994. Og den internasjonale sigøynerorganisasjonen, International Romany Union, begynte å få fotefeste i Norge. Alt dette bidro til at den duale hierarkiseringen ble ytterligere problematisert og ikke minst til at det ble stilt store spørsmålstegn til sekkekategorien "innvandrere".

Men det endelige gjennombruddet for en mer differensiert tenkning om kategoriene skyldtes impulser utenfra, nemlig Europarådets invitasjon til å underskrive og ratifisere rådets rammekonvensjon for beskyttelse av nasjonale minoriteter.

Europarådets rammekonvensjon for beskyttelse av nasjonale minoriteter

Konvensjonen, vedtatt av Europarådet i 1995, var den første internasjonale avtale for "nasjonale minoriteter" med klare folkerettslige implikasjoner. Den trådte i kraft 1. februar 1998, etter at tilstrekkelig mange stater hadde ratifisert den. Norges ratifikasjon kom året etter, i 1999, mens Finland alt hadde ratifisert konvensjonen i 1997; Sverige fulgte etter i 2000. Konvensjonen ble for Norges vedkommende satt i kraft 1. juli 1999.

Konvensjonen fikk straks virkning for det minoritetspolitiske feltet. Ikke minst stimulerte prosessen til mobilisering blant de aktuelle folkegruppene, som nå så å si ble trukket

fram fra glemselen. Selv om Europarådet ikke ønsket å definere "nasjonal minoritet" strengt, var hovedkriteriet klart: En slik minoritet skulle ha en dokumentert historisk forankring til det angjeldende land, med en antyding om at minst hundre års tilstedeværelse burde være et rimelig krav, noe Norge da også la til grunn i sin håndtering av konvensjonen.

Høringsuttalelsene fra de etniske minoritetene er interessante uttrykk både for historiske erfaringer og for organisasjonenes ulike grad av styrke og konsolidering.

Sametingets svar var entydig: Som alt nevnt ønsket tinget ikke at konvensjonen skulle omfatte samene. Det aksepterte bare én minoritetspolitisk kategori, nemlig urfolk, og det ønsket fortsatt å "verne om den statusen dei [samene] har som urfolk, og om den styrkte rettsstillinga som er oppnådd som urfolk", slik det heter i et vedtak i Sametinget (nynorskspråklig tekst). Det svenske og det finske sameparlamentet derimot aksepterte inkorporasjon i konvensjonen, slik at i Sverige og Finland er samene bærere av begge kategorier, "urfolk" og "nasjonal minoritet".

Det mosaiske trossamfunn sluttet seg til forslaget om ratifikasjon, samtidig som uttalelsen understreket den tradisjonelle dualismen jødene sto for, å være "fullstendig integrert i det norske samfunnet", men skille lag med hensyn til religion og ulike tradisjoner.

To uttalelser fra skogfinsk hold var begge positive, fra henholdsvis Gruetunet museum i det skogfinske kjerneområdet og samarbeidsorganisasjonen for finnekulturen i Skandinavia, Finnbygder i samverkan, FINNSAM.

The International Romany Union i Norge, som uttalte seg på vegne av sigøynerne, var likeledes positiv og mente at det ville bety mye for sigøynerne å oppnå status som nasjonal minoritet.

Taterne derimot var mer ambivalent til konvensjonen. Deres organisasjoner var på den ene siden engstelige for stigma-

tisering og eksklusjon, på den andre siden åpne for mulighetene for nedbrytning av gamle fordommer. Seinere under prosessen fram mot ratifikasjon modererte taterne sin holdning til konvensjonen betraktelig, ikke minst representert ved Romanifolkets landsforening, som for øvrig endret navn til Taternes landsforening.

Kvenene ved kvenforbundet leverte den mest omfattende uttalelsen, som særlig var opptatt av språk- og utdanningsspørsmål. Kvenene var i det hele den av de aktuelle folkegruppene som var mest positiv til konvensjonen, som ble vurdert som et velegnet etnopolitisk redskap.

Under stortingsbehandlingen fikk konvensjonen ubetydelig oppmerksomhet. Proposisjonen passerte regjeringen i juli 1998 og ble behandlet i Stortinget i desember samme år der den ble vedtatt nesten uten debatt eller merknader, med unntak av kommentar fra Fremskrittspartiet som avviste behovet for en minoritetspolitikk i Norge, noe partiet for øvrig også mente under stortingsvalget høsten 2009.

Implementering av konvensjonen – reaksjoner innenfra og utenfra

En rekke organisatoriske tiltak ble straks gjennomført som følge av ratifikasjonen. I Kommunal- og regiondepartementet ble arbeidet innen feltet reorganisert, med samiske og minoritetssaker i én avdeling, *Same- og minoritetspolitisk avdeling*, som også fikk ansvaret for interdepartemental koordinering av saksområdet, mens nyinnvandring nå ble skilt ut som eget saksfelt. Fra kvensk hold ble det for øvrig uttrykt en viss misnøye med at det samiske feltet ble slått sammen med det felt som gjaldt de nasjonale minoriteter, med henvisning til at samene hadde avvist å komme med under konvensjonen. Kvenforbundet var også bekymret for at samiske saker ville kunne komme til å dominere

feltet i disfavør av saker som gjaldt de nasjonale minoritetene på grunn av de langt mer omfattende forpliktelsene staten hadde påtatt seg overfor samene og de store ressursene som ble bevilget til samiske saker.

Departementet iverksatte samtidig flere informasjonstiltak om de nasjonale minoritetene, blant annet ble et eget nyhetsblad etablert, *Nasjonale minoriteter*, og egne nettsider.[1] Som et resultat av regjeringsskiftet i 2005 og endret departementsstruktur, ble disse saksfeltene overført til det nyopprettede Arbeids- og inkluderingsdepartementet, som egne avdelinger, henholdsvis *Same og minoritetspolitisk avdeling* og *Innvandringspolitisk avdeling* – mens statsråden faktisk ofte omtales som "Samestatsråden" eller "Sameministeren".

Blant minoritetene gjorde det seg gjeldende både forventninger og utålmodighet, særlig ga kvenene snart uttrykk for dette, der de også hevdet departemental sendrektighet og unnfallenhet, som reminisenser fra fortidas holdninger. Den etniske bevisstheten ble for øvrig styrket ved en allment økt offentlig oppmerksomhet om minoritetene og deres kultur, der også suksesser innen litteratur, musikk, film og teater bidro positivt.

I henhold til konvensjonen skulle Norge rapportere jevnlig om iverksettelse av de ulike konvensjonsbestemmelsene, mens Europarådet på sin side skulle overvåke konvensjonen ved en "ekspertkomité". Så langt har Norge rapportert to ganger og fått tilbakemelding fra ekspertkomiteen to ganger. Ekspertkomiteens evalueringer, "Opinons on Norway", har på den ene siden trukket fram som særlig positivt Norges samepolitikk (selv om samene altså ikke omfattes av konvensjonen), men på den andre siden fremmet ønsker om raskere oppfølgning overfor de andre minoritetene især innen språk-, kultur- og mediesektoren, som er koblet til konvensjonens krav om full "åndsfrihet." Spesielt har ekspertkomiteen fokusert på språk-, skole- og kulturtiltak overfor kvenene.

I de aller seineste åra har flere tiltak overfor kvenene blitt gjennomført, blant annet har pressestøtten blitt øket. Imidlertid er situasjonen for finsk-/kvensksendingene på NRK den samme som den har vært i mer enn 30 år, om lag 15 minutter radiotid per uke over regionsendingen for Troms og Finnmark. Det er bevilget ikke betydelige beløp til ulike museums- og kulturverntiltak, som til Ruija kvenmuseum i Vadsø, Kvensk institutt i Børselv i Finnmark, til kvenske tiltak ved Nord-Troms museum mv. Videre har regjeringen vedtatt erstatningsordninger for de skader tidligere politikk har forårsaket, herunder tapt skolegang, for tatere, kvener og samer, med virkning fra 2005, dog fram til i dag med ulik grad av implementering. Alt på 1990-tallet ble et fond opprettet for å yte kompensasjon for de lidelser og materielle tap jødene i Norge led under andre verdenskrig; det ble iverksatt fra 1999.

Språk og rettigheter

Helt siden etableringen av kvenforbundet har krav om anerkjennelse av kvensk som eget språk og tiltak for vern og videreutvikling av det stått sterkt i organisasjonen. Myndighetene på sin side har vært nølende, delvis også avvisende av kravet, og heller ønsket å vektlegge undervisning i og bruk av *finsk*, dvs. riksfinsk. Etter at Norge undertegnet Europarådet charter for regionale språk og minoritetsspråk i 1992, samme år som rådet vedtok charteret, og etter ratifikasjon året etter (Finland i 1994, Sverige i 2000), ble den kvenske språkpolitikken ytterligere skjerpet. Kvenene oppfattet det som nærmest provoserende at Norge definerte kun samisk som "Part III language", dvs. som språk med status og med forankring til et territorium der minoriteten har satt sine kulturelle avtrykk. Charteret ble iverksatt for Norges vedkommende i 1998, og i Norges første rapport året etter ble det språklige statushierakiet bekreftet, med roma-

ni og "kvens/finsk" ("the Kven language/Finnish") som "part II"-språk, dvs. språk uten klar regional forankring og kun med sporadisk bruk. I Sverige ble *meän kieli*, tornedalsfinsk, akseptert som "part III"-språk.

Kvenene tok opp språkspørsmålet med ekspertkomiteen for minoritetskonvensjonen, som i sin første rapport bemerket at det var behov for at norske myndigheter klargjorde språkets status, bl.a. om det dreide seg om et *språk* eller en *dialekt*.

I 2002 tok så Kommunal- og regiondepartementet i samarbeid med Kultur- og kirkedepartementet fatt i saken, i første omgang ved å bestille en utredning om spørsmålet hos den anerkjente svenske språkforskeren Kenneth Hyltenstam, professor ved Stockholms universitet. Utredningen forelå i juli 2003 og konkluderte med en anbefaling om å anerkjenne kvensk som eget språk, basert på en omfattende argumentasjon der både historiske, lingvistiske og samtidspolitiske perspektiver ble lagt i vektskålen. Utredningen ble sendt ut på en omfattende høring, samtidig som det utspant seg en til dels heftig debatt om saken, ikke minst i kvenske miljøer. I 2005 godkjente regjeringen kvensk som eget språk, og dermed var en ny milepæl nådd i den kvenske kulturreisningen.

Epilog

Mønsteret i norsk minoritets- og innvandringspolitikk er i dag i all hovedsak slik som beskrevet foran. Fortsatt har samene den absolutt sterkeste oppmerksomheten målt på basis av alle parametre. Det gjennomføres fortsatt ad hoc-tiltak overfor de nasjonale minoritetene, mens innvandringspolitikken, som omfatter ulike kategorier "nyinnvandrere", også flyktninger og asylsøkere, er under stadig vurdering. Multikulturalisme er fortsatt den norske ideologiske plattformen. Men som ellers i Europa har den de senere år kommet under debatt og i konkurranse

med klassiske liberale statsborgerideer – og også med reaksjonære strømninger, som delvis spilte seg ut også under stortingsvalget høsten 2009.

Det er kanskje kvenene som har oppnådd mest blant de nasjonale minoritetene, selv om det ikke dreier seg om store bevilgninger og rask implementering. Imidlertid har medaljen også en bakside i det kvenske miljøet. Her har det nemlig i de senere åra utspilt seg en heftig og omfattende debatt der både identitet, politikk og selve kategoriseringen debatteres. Grovt sett dreier det seg om to leire. Den ene leiren, anført av kvenforbundet, hevder behovet for minoritetspolitiske tiltak og for en sterk etnopolitisk organisering og holder fast ved kvenbetegnelsen både om språk og folkegruppe. Den andre leiren, anført av Norsk-finsk forbund og Norsk-finsk interesseorgan, hevder at det ikke er behov for særlige tiltak ut over språklige, at språket er finsk og at kven-betegnelsen bør avvikles og erstattes av "finskættede", "norgefinner" og lignende. Debatten kan virke kaotisk, og den er ikke lett å kartlegge, Men den speiler utvilsomt både historiske erfaringer, identitetsproblemer under den senmoderne etniske oppvåkningen og konflikt om de multikulturalistiske ideene. I krysspresset mellom de ulike leire møter opplagt de offentlige myndigheter store utfordringer.

Not

1 Se http://odin.dep.no/krd/nasjonale.

Litteratur

Bjerkli, B. og P. Selle 2003 (red.) *Samer, makt og demokrati. Sametinget og den nye samiske offentligheten.* Oslo: Gyldendal Akademisk.

Brochmann, G. et al. 2002 (red.). *Sand i maskineriet. Makt og demokrati i det flerkulturelle Norge.* Oslo: Gyldendal Akademisk.

Bull, T. 2002. Kunnskapspolitikk, forskningsetikk og det samiske samfunnet. *Samisk forskning og forskningsetikk.* Oslo: Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH), Publikasjon nr 2, 2002.

Bull, T. & H. Gaski 1994. Fornorskingspolitikk og språkundertrykking. Drivenes, E.-A., Hauan, M.A. & Wold, H.A. (red.) *Nordnorsk kulturhistorie,* bd. 2. *Det mangfoldige folket.* Oslo: Gyldendal 1994.

Christensen, T. 2002. *Skogfinner og finnskoger.* Oslo: Eget forlag.

Elenius, L. 2001. Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939. Umeå: Kulturens frontlinjer, Umeå universitet.

Elenius, L. 2006. *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordisk perspektiv.* Lund: Studentlitteratur, Narayana Press.

Eriksen, K.E. & Niemi, E. 1981. *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940.* Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget.

Hansen, L.I. & Niemi, E. 2001. Samisk forskning ved et tidsskifte: Jens Andreas Friis og lappologien – vitenskap og politikk. E. Seglen (red.) *Vitenskap, teknologi og samfunn. En innføring i vitenskapenes teori og praksis.* Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.

http://odin.dep.no/krd/nasjonale (vinteren 2005).

Huss, L. 2003. Europarådets konvention om regionala eller minoritetsspråk – visioner och verklighet. *Arina* nr 1.

Huss, L. 2008. Nordic Minority Language Policies in Transition: The Impact of the European Charter for Regional and Minority Languages in Norway and Sweden. K. King et al. (eds.), *Sustaining Linguistic Diversity.* Washington D.C: Georgetown University Press.

Hvinden, B. 2000 (red.). *Romanifolket og det norske samfunnet.* Oslo: Fagbokforlaget.

Hyltenstam, K. (i samarbeid med T. Milano). *Kvenskans status. Rapport för Kommunal- og regiondepartementet och Kultur- og kirkedepartementet i Norge, juli 2003* (tilgjengelig på departementenes Internettsider).

Ingebrigtsen, R. 1994. Statens rolle i forhold til kvenene. A.T. Strøm (red.) *Kvenene – en glemt minoritet?* Tromsø: Universitetet i Tromsø.

Inst. S. Nr 145 (2000–2001) Innstilling fra kommunalkomiteen om nasjonale minoritetar i Norge – Om statleg politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar.

Jaklin, A. 2004. *Historien om Nord-Norge.* Oslo: Gyldendal.

Jernsletten, R. 2002. The development of a Saami élite in Norden. K. Karppi & J. Eriksson (red) *Conflict and Cooperation in the North.* Umeå: Kulturgräns norr, Umeå universitet.

Kjeldstadli, K. 2003. Del III. 1901–1940. K. Kjeldstadli (red.) *Norsk innvandringshistorie*, bd. 2. *I nasjonalstatens tid 1814–1940.* Oslo: Pax Forlag.

Lindgren, A.-R. 2005. Om truede språk og språklig emansipasjon på Nordkalotten. Gulbrand Alhaug et al. (red.) *Mot rikare mål å trå.* Oslo: Novus forlag.

Lindgren, A.-R. 2009. Kvensk i Norge. T. Bull og A.-R. Lindgren (red.) *Flerspråklighet i Norge.* Oslo: Novus forlag.

Lindgren, A.-R. et al. 2007 (red.). *Kvener og skogfinner i fortid og nåtid.* Tromsø: Speculum Boreale nr 9 (Skriftserie Institutt for historie).

Megard, B.O. 1999. *Kvener og finskætta.* Oslo: Universitetet i Oslo, hovedoppgave i sosialantropologi.

Mendelsohn, O. 1969. *Jødenens historie i Norge*, bd. 1–2. Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø: Universitetsforlaget.

Minde, H. 1980. Samebevegelsen, Det norske arbeiderparti og samiske rettigheter. T. Thuen (red.) *Samene – urbefolkning og minoritet.* Tromsø-Oslo-Bergen: Universitetsforlaget.

Minde, H. 1999. Mot rasediskriminering, for urfolksrettigheter – to sider ved samme sak? Et historisk perspektiv på samiske rettsspørsmål. H. Eidheim (red.) *Samer og nordmenn. Temaer i jus, historie og sosialantropologi.* Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.

Minde, H. 2005. Assimilation of the Sami. Implementation and Consequencies. *Gáldu Èála. Journal of Indigenous Peoples' Rights* no 3 2005.

Minde, H. 2008 (ed.). *Indigenous Peoples. Self-determination, Knowledge, Indigeneity.* Delft: Eburon.

Myhre, J. 2003. Del II. 1860–1901. K. Kjeldstadli (red.). *Norsk innvandringshistorie*, bd. 2. *I nasjonalstatens tid 1814–1940.* Oslo: Pax Forlag.

Myntti, K. 1998 *Minoriteters och urfolks politiska rättigheter.* Rovaniemi: Lapplands universitet.

Niemi, E. 2002. Kategorienes etikk og minoritetene i nord. Et historisk perspektiv. *Samisk forskning og forskningsetikk.* Oslo: Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH), Publikasjon nr 2, 2002.

Niemi, E. 2003. Del I. 1814–1860. K. Kjeldstadli (red.). *Norsk innvandringshistorie*, bd. 2. *I nasjonalstatens tid 1814–1940.* Oslo:Pax Forlag.

Niemi, E. 2005. Nasjonale minoriteter – en oppfinnelse? Om Europarådets rammekonvensjon for nasjonale minoriteter og Norge. Gulbrand Alhaug et al. (red.). *Mot rikare mål å trå.* Oslo: Novus Forlag.

Niemi, E. 2006. National Minorities and Minority Policy in Norway. Sia

Spiliopoulou Åkermark (ed.). *International Obligations and National Debates: Minoritite around the Baltic.* Mariehamn: The Åland Peace Institute.

Niemi, E. 2007 Kvener und Tornedaler in Norwegen und Schweden seit dem 18. Jahrhundert. Klaus Bade et al. (eds.). *Enzyklopädie Migration in Europa.* München: Wilhelm Fink.

NOU 1997:22 Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig.

Ottar nr 1 2008. Kvenene i går og i dag (temanummer om kvenene). Tromsø: Tromsø Museum – Universitetsmuseet.

Rasmussen, T. 2005. Hvor mange kan finsk og kvensk i Nord-Norge? *Arina* nr 1 2004–2005. Alta: Kaamos Förlaaki.

Ryymin, T. 2004. *"De nordligste finner". Fremstillingen av kvenene i den finske litterære offentligheten 1800–1939.* Tromsø: Speculum Boreale nr 6 (Skriftserie Institutt for historie).

Ryymin, T. 2004. Historie, fortidsforestillinger og kvensk identitetsbygging. B. A. Berg og E. Niemi (red.). *Fortidsforestillinger. Bruk og misbruk av nordnorsk historie.* Tromsø: Speculum Boreale nr 4 (Skriftserie Institutt for historie).

Ryymin, T. 2005. The Rise and Development of Nationalism in Northern Norway. M. Lähteenmäki and P. Pihlaja (eds.). *Perspectives on the Histories and Cultures of Northernmost Europe.* Saarijärvi: Puntsi-Publisher.

Ryymin, T. og E. Karikoski 2001 (red.). *Kvensk forskning.* Tromsø: Speculum Boreale nr 2 (Skriftserie Institutt for historie).

Sogner, S. 2003. Del II. 1537–1814. K. Kjeldstadli (red.). *Norsk innvandringshistorie,* bd. 1. *I kongenes tid 900–1814.* Oslo: Pax Forlag.

St.prp. nr 80 (1997–98) Om samtykke til ratifikasjon av Europarådets rammekonvensjon av 1. februar 1995 om beskyttelse av nasjonale minoriteter.

St.meld. nr 15 (2000–2001) Nasjonale minoritetar i Norge – om statleg politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skofinnar.

St.meld. nr 44 (2003–2004) Erstatningsordning for krigsbarn og erstatningsordning for romanifolket/taterne og eldre utdanningsskadeligende samer og kvener.

Tarkiainen, K. 1993. *Finnarnas historia i Sverige,* vol. 2. Helsingfors: SHS/NM.

Thuen, T. 1995. *Quest for Equity. Norway and the Saami Challenge.* St. John's: Iser.

Tjelmeland, H. 2003. Del I. 1940–1975. K. Kjeldstadli (red.). *Norsk innvandringshistorie,* bd. 3. *I globaliseringens tid 1940–2000.* Oslo: Pax Forlag.

Westlund, K. & Sørgaard, A.J. 1993. *Helse, livsstil og levekår i Finnmark. Resultater av Hjerte-karundersøkelsen i 1987–88.* Tromsø: Universitetet i Tromsø.

LARS-GUNNAR OLSSON

Rysk galärflotta på eldfängd spaning 1714

Efter det förödande nederlaget mot ryssarna vid Poltava 1709 vände Sveriges krigslycka. Karl XII själv lyckades undkomma in på turkiskt område. År 1710 föll Riga, varefter Östersjön låg öppen för fienden. Efter förlusten vid Storkyro den 19 februari 1714 informerades svenskarna om att armén blivit slagen – ja, helt tillintetgjord. Finland hade nu hamnat i ryssarnas händer. Tsar Peter den stores strategi blev nu att besätta Finland för att senare kunna rikta ett avgörande angrepp mot de centrala delarna av Sverige.

Den ryska armén befann sig nu i trakten kring Vasa. Naturligtvis hade den kunnat fortsätta norrut mot den svenska gränsen för att därefter marschera söderut ner genom Sverige. Det hade varit fullt möjligt – men det skulle ha tagit tid. Och i dessa glest befolkade områden skulle ryssarna dessutom fått det svårt att klara kraven på organiserad tillförsel av mat och furage. Men det fanns en genväg. På andra sidan Bottniska viken, rakt över dess smala midja, Kvarken,[1] låg ett lämpligt och lättillgängligt mål för den fortsatta offensiven: residensstaden Umeå. Kortaste avståndet mellan Österbotten och Västerbotten var endast ca åtta mil, som den ryska armén under gynnsamma vinterförhållanden skulle kunna forcera på ett par dagar.

Beredskapen höjs

Så snart landshövdingen i Västerbotten, generalmajor Anders Erik Ramsay, eller Ramse som han kallade sig, fick kunskap om general Carl Gustaf Armfeldts nederlag vid Storkyro, insåg han vilket utsatt läge residensstaden Umeå hade.[2] Ansvarig för stadens försvar var kaptenen vid Västerbottens regemente, Salomon Bohm. Han fick nu landshövdingens uppdrag att organisera vakthållningen vid kustbandet. Kapten Marchell, som för tillfället befann sig hemma i Bygdeå, beordrades att marschera med sitt manskap ner till byn Ostnäs, ett par mil norr om Umeå. Detsamma gällde underofficerare från Piteå, Skellefteå och Lövånger. Även ute på Holmön skulle en liten posteringsstyrka utplaceras, och detta av flera skäl. Holmön var vid denna tid en ganska liten by med cirka 60–70 personer fördelade på åtta bondgårdar och tre soldattorp. Holmöborna var fiskarbönder. Sin huvudsakliga utkomst fick de från säljakt och strömmingsfiske. Sedan ett drygt decennium tillbaka hade öborna – jämte bönderna på den finländska sidan – ett ansvar för trafiken med post och resanden över Kvarken. Eftersom närmaste vägen mellan Vasa och Umeå gick via Holmö-arkepelagen i Kvarkens mitt, kunde ögruppen utgöra en intressant anhalt för en mot Umeå anfallande fiende. Här fanns med andra ord en strategiskt belägen, men utsatt befolkning som kunde behöva skydd. En vaktpost bestående av en underofficer och sex gemena utsattes nu på Holmön med uppgift att rekognosera och bevaka havet ut mot Östra Kvarken. För Umeå stads försvarare erbjöd en vakt på Holmön dessutom en möjlighet till tidig förvarning om fienden var i antågande.

En kritisk förutsättning för länets försvar var hur vädret skulle utveckla sig den närmaste tiden. Om havet frös till – vilket det vanligen gjorde i februari månad – skulle det bli möjligt för ryssarna att på ett par dagar, till fots, med häst och släde, på skidor eller ridande, ta sig över Kvarken. Isförhål-

landena blev emellertid alltför osäkra för att en större attack mot Sverige skulle kunna genomföras, varför vintermånaderna förflöt utan någon allvarligare konfrontation med fienden. Visserligen hade några spridda fientliga patruller varit synliga där ute på isen, men de hade blivit stoppade av uppkomna råkar. Det finns vittnesmål som talar om att ryssarna förlorat både manskap och hästar under sina rekognoseringsuppdrag denna vinter. Senare på våren och försommaren skulle dock kringströvande ryssar komma att visa sig i länets norra delar, samtidigt som det började uppstå stora problem med flyktingar som med båt tagit sig över Kvarken. En ökad nervositet började nu gnaga i västerbottningarnas sinnen.

Fregatten *Ruschenfelt* skapar falsk trygghet

Men så ...äntligen! I juni kom ett efterfrågat, efterlängtat och lugnande besked: Kapten Carl von Frischen var på väg norrut med den bestyckade fregatten *Ruschenfelt* åtföljd av två beväpnade skärbåtar.[3] Dessa tre fartyg skulle ha i uppgift att patrullera Kvarken-området. Skulle denna lilla styrka verkligen kunna hålla havet rent från fiendens galärflotta? Naturligtvis inte. Men skärbåtarna hade också en annan funktion: De erbjöd landshövding Ramse en smidig och snabb kommunikationslänk, som ökade hans möjligheter att hålla sig informerad om händelserna i rikets östra halva.

Ramse hade vid ett flertal tillfällen efterlyst förstärkning i form av mer vapen och ammunition. Tyvärr fick han inte heller nu några positiva besked i detta ärende. En fregatt och två skärbåtar var allt som Kungl. Maj:t i dagsläget kunde avvara för Västerbottens skydd.

Den 30 juni ansåg Ramse att det nu inte bara var möjligt utan också nödvändigt att hemförlova soldaterna. Enligt Kungl. Maj:ts order – som undertecknats av ingen mindre än

Karl XII:s syster, prinsessan Ulrika Eleonora – skulle det i Umeå omgående byggas upp ett krigsförråd för 4–5 000 man samt hö för kavalleriets hästar. Detta var en uppgift som innebar stora och i det närmaste omöjliga krav på den redan hårt ansträngda befolkningen. Ramse var angelägen om att leveranserna till länets krigsmagasin inte skulle äventyras på grund av brist på folk, varför han nu beslutade att de unga männen kunde återvända hem till skörden. Endast ett hundratal män hölls kvar för den omedelbara vakthållningen av Umeå stad. Därmed lämnades också de kostsamma och resurskrävande posteringar som utplacerats vid Ostnäs och på Holmön.

Den trygghet, som fregatten *Ruschenfeldt* och de två beväpnade skärbåtarna skänkt västerbottningarna, skulle emellertid snart visa sig förrädisk.

Ryska flottan tränger in i Östersjön

Kriget utvecklades dåligt för svenskarna. Den 27 juli hade en svensk flottenhet drabbat samman med den ryska galärflottan vid Hangö udd, vilket resulterade i att sjövägen i praktiken stod helt öppen till Åland och Österbotten. För den ryska galärflottan – som nu omfattade inte mindre än ca etthundra fartyg – utgjorde Åland en etapp och stödjepunkt i deras plan att fortsätta kriget norrut och över till det svenska fastlandet.

Åland övergavs av svenskarna utan strid. Den 14 augusti proklamerade ryssarna en operationsplan för sina trupper, där flottan, kavalleriet och infanteriet med artilleriets stöd erhöll målen för höstens gemensamma anfall. För flottans del innebar planen bl.a. att galärflottan skulle avancera längs den österbottniska kusten upp till Vasa för att därifrån sända fartyg över till den svenska sidan och vidare längs kusten söderut för att rekognosera farleden och för att kapa lotsar.

Nu bör det ha stått klart för var och en att Sverige förlorat slaget om Finland. Hur säker och trygg kunde man nu känna sig i det egentliga Sverige? Efter att Armfeldts armé redan i februari slagits i spillror vid Storkyro, fanns det egentligen inte längre något som på allvar skulle kunna hindra ett ryskt anfall över havet.

Beredskapen höjs igen

Underrättelser om att fiendens flotta trängt sig igenom vid Åbo samtidigt som det ryska infanteriet befann sig i Vasa nådde Ramse den 8 augusti 1714.

Nu blev det bråttom!

Ramse beslutade omgående att återigen öka beredskapen. Ett par dagar senare gick en budkavle ut med budskapet att samtliga soldater och all allmoge i Umeå södra fögderi, som nu var klara med årets höbärgning, skulle samlas i Umeå. Umeås försvarare fick härmed tillgång till cirka 400 soldater varav 320 förlades i stadens närhet. Dessutom placerades cirka 270 bönder under bondekaptenen Carl Fromholt Nassackens befäl vid sockenkyrkan på Backen, en halv mil upp efter älven. Vaktposter utkommenderades till Umeå skärgård – vid Obbola, Lövön, Sikskärssund, Småholmarna samt till Norrmjöle någon mil söderut. Däremot hade det alltså vid denna tid – sedan fregatten *Ruschenfelt* anlänt till Kvarkenområdet – inte längre bedömts aktuellt med någon särskild bevakning utkommenderad till Holmön.

Augusti månad förflöt utan några allvarligare incidenter.

Men så, lördagen den 11 september kom den första signalen om att det var fara å färde. Flyktingar som i båtar tagit sig över från Vargön,[4] fem mil söder om Vasa, kom med nyheter om att det hade börjat uppträda ryssar på havet. En fientlig armada om 50 bestyckade galärer och 160 små "finnbåtar"

med fotfolk hade observerats i trakterna kring Vasa.

Bland västerbottningarna spreds nu de allra hemskaste historier om vad de ryska trupperna var kapabla till. Flyktingarna kunde berätta om hur några av dem blivit upphunna av ryska soldater som tagit deras kläder – för att sedan släppa dem fria för fortsatt färd in mot en räddning hos landsmännen på den västra sidan av Kvarken. Om syftet varit att skapa terror och en uppmjukning av motståndet på den svenska sidan, så visade det sig vara en väl fungerade taktik.

Nu uppstod en liten komplikation. Fregatten *Ruschenfelt* befann sig nämligen för tillfället borta på ett uppdrag i Brahestad! Med på färden fanns överkrigskommissarie Johan Henrik Frisius som passagerare. Frisius var ansvarig för arméns underhåll och hade sannolikt en hel del viktig planering att diskutera med general Armfeldt som för tillfället också befann sig i Brahestad.

Sjösidan låg nu i princip helt öppen för fiendens anfall mot Umeå. Kvar utanför Umeå fanns endast de två skärbåtar som ingick i krigsmaktens kustförsvar.

Den ryska flottan lämnade Åland. Efter en svår seglats med idel hårda vindar anlände de till Vasa den 9 september. Efter ankomsten beslutades att flottan skulle fördelas på två divisioner. Den ena gick i vinterläger, medan den andra, som leddes av generalmajor Alexander Golowin, fick i uppgift att kapa lotsar och att rekognosera farvattnen från Umeå och vidare söderut längs norrlandskusten. Samma dag som umeborna den 11 september nåddes av nyheten om att ryssar siktats på havet söder om Vasa, hade en större grupp av dessa fientliga fartyg – galärer, eller gallejor som de också kallades – påbörjat sin färd i riktning mot Umeå.

Ryska galärfartyg

Ryssland hade redan i början av kriget visat sig förfoga över en ny typ av krigsbåtar – galärfartyg – vilka här förtjänar en särskild presentation. De nya galärfartygen kunde framdrivas såväl med segel som med muskelkraft hos rader av roddare. De ryska besättningarna utgjordes, till skillnad från förhållandena i många medelhavsstater, av vanliga fria soldater och inte slavar eller förbrytare. Jämfört med vanliga örlogsfartyg hade de några uppenbara fördelar. Galärfartygen kunde gå oberoende av vädret, de behövde ingen vind och de kunde gå på grunda vatten. För att ro ett fartyg krävdes inte heller någon avancerad nautisk kunnighet, till skillnad från det som gällde för örlogsflottan. Galärfartyg var med andra ord som gjorda för att röra sig i kvarkenområdet, där de snabbt kunde förflytta sig och där de med stor lätthet kunde göra strandhugg. Däremot hade galärfartygen en stor nackdel, något som skulle bli uppenbar för ryssarna under den kommande veckan: de var mindre lämpliga för öppen sjö i dåligt väder!

Enligt vad björköbonden Isak Andersson senare skulle rapportera, så hade de tio största galärerna i Golowins eskader varit bestyckade med två stora kanoner i fören och två mindre i aktern. Det var uppgifter som han fått av personer som varit ombord på de ryska galärfartygen och som senare rymt från Vasa. Andersson hade sedan lyckats hjälpa dem att komma över till den svenska sidan.

Exakt hur stor styrka Golowin nu förde befäl över blev senare en viktig fråga för Kungl. Maj:ts speciella rannsakningskommission i Umeå, när de året därpå skulle utreda och bedöma umeåförsvararnas agerande. Emellertid var vittnesmålen inte helt samstämmiga. Exempelvis kan nämnas, att överkommissarien och assessorn Johan Henrik Frisius och advokatfiskalen Herman Hertz från hovrätten i Åbo rapporterade om hur de hört av några som varit lotsar i Golowins flotta,

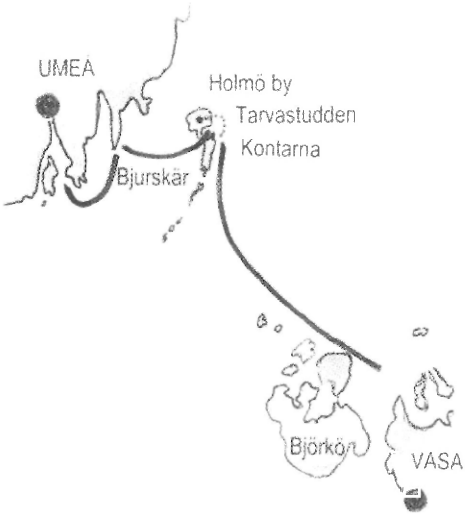

Bild 1. Den 11 september 1714 lämnar den ryske amiralen Alexander Golowins galärer Vasa. 16 september anländer han till Holmön och lägger till vid Kontarna där de övernattar. 17 september, tar sig en grupp ryska spanare upp till Tarvastudden och vidare in till Holmö by. Sex holmöbor och en björköbo tvingas med som lotsar. Eskadern lämnar Holmön via Jäbbäckssundet och övernattar vid Bjurskär. 18 september går Golowin in mot Umeå, dit han anländer vid 6-tiden. Bilden är ritad av författaren med detalj av karta, upprättad 1715 av Petter Häggström (RA), som förebild.

att den haft nio galärer. Med på en av Golowins galärer befann sig också båtsmannen Bengt Apelbohm från Norrköping. Han hade blivit tillfångatagen i samband med drabbningen vid Hangö udd. Vid utfrågningen året därpå kunde Apelbohm berätta att Golowin haft befäl över tio galärer. Enligt Apelbohm ingick det dessutom elva så kallade slupar i Golowins konvoj.[5]

Rysk eskader över Kvarken

Omedelbart efter ryssarnas avfärd från Vasa drabbades de av dåligt väder. Golowin skrev senare i en rapport att svårigheterna börjat redan vid Mickelsöarna, strax norr om Vasa. Eftersom han ännu inte lyckats få tag på några lotsar, hade några av hans fartyg grundstött. Det dåliga vädret medförde att den fortsatta färden kom att fördröjas under fem dagar.[6]

Strandhugg på Holmön

Nu var det den 16 september. Det var torsdag eftermiddag och Golowin hade efter stora mödor anlänt till Ängesön på Holmöarna.

Runt Holmöarna fanns gott om farliga undervattensklippor, bl.a. de för sjöfarare så illa beryktade Gaddarna två mil söder om huvudön. Golowin hade undvikit att gå rakt västerut över och förbi dessa "gaddar". Istället hade han valt att gå nordväst in mot den dåvarande fiskehamnen Kontarna vid Kontviken på östra Ängesön, ungefär "en fiärdedels wäg" utanför Holmö by. Här hade han nu i lönndom lagt till med sin eskader, varefter manskapet erbjudits utspisning och behövlig vila.[7]

Golowins ankomst hade dock inte gått helt omärkligt förbi. Några holmöbor hade under torsdagskvällen varit ute med sina båtar för att hämta boskap, när de vid solbärgningen blivit varse en större grupp fartyg ute på havet.[8] Om det var svenska fartyg eller om det var fiendens, hade de på grund av den rådande dimman haft svårt att avgöra. Men man fruktade det värsta. På natten mot fredagen hade de därför haft svårt att komma till ro. Och av rädsla för vad som kunde vara i görningen vågade ingen gå till sängs utan flydde ut i skogen. När ingen fiende visade sig under natten och morgonen, återvände de hem igen till sina bostäder uppe i byn.

Bild 2. Fredagen den 17 september 1714 lade tre ryska slupar till vid Tarvastudden (A på kartan). Sju personer togs tillfånga. Den ryska flotteskadern lämnade Kontarna (B) och lotsades av fångarna genom Nordsundet, över Jäbbäckssundet, genom Sörsundet och vidare över till Bjurskär. Landhöjningen (2,5–3 m) under trehundra år har medfört att Södersundet och Norrsundet uppgrundats och omvandlats till dagens trånga och grunda in- och utlopp till Jäbbäckssundet. Detalj av karta, upprättad 1715 av Petter Häggström. RA.

För den fortsatta färden över till den västerbottniska kusten och vidare in till residensstaden Umeå behövde Golowin några erfarna lotsar samt – om möjligt – en bättre och säkrare in-

formation om länets försvarsberedskap. Vad kunde holmöborna berätta? Fredag morgon sändes därför tre slupar en bit norrut längs Holmöns nordöstra sida, där de lade till i en vik vid Tarvastudden. Klockan bör nu ha varit vid nio–tio-tiden på fredag förmiddag. Några karlar hade just satt sig till bords för att äta, när ryssarna dök upp i byn. Där befann sig nu Nils Pehrsson och fem andra holmöbor – vilka enligt byns släktforskare bör ha varit bönderna Nils Nilsson, Olof Larsson, Joen Joensson samt ytterligare två män. Här fanns också den ovan nämnde björköbonden Isak Andersson. Han hade gift sig på Holmön, men var bosatt och verksam som bonde på Björkö på den finländska sidan, där han ingick i björkö- och holmöbornas gemensamma organisation med ansvar för trafiken av post och resanden över Kvarken. En dryg vecka tidigare hade han av det skälet seglat över från Vasa till Umeå med en notarie Hauftranius som passagerare. Vid återresan hade Isak Andersson emellertid drabbats av en svår motvind, som tvingat honom att ligga kvar på Holmön i åtta dagar.

I samband med rannsakningen av landshövding Ramses agerande vid det fientliga anfallet mot Umeå kunde Isak Andersson vittna om hur han och de sex holmöborna med hjälp av en svensk tolk tillfrågats att lotsa ryssarna in till Umeå. Och vad visste holmöborna om hur det förelåg med bevakningen av staden? Andersson hade därvid nekat och förklarat att han inte var från orten, och att han inte kände till något om vare sig det ena eller andra. För att ge eftertryck åt sin begäran hade ryssarna då hotat med att hänga de bångstyriga männen. Holmöborna är ju kända för att i grund och botten vara både resonabla och tjänstvilliga. Och raka frågor krävde raka svar. Golowins män fick de besked som efterfrågades, nämligen att landshövding Ramses trupper, som uppgick till totalt cirka ett tusen man, befann sig i Umeå.

Sju man tas som lotsar

Med händerna bundna fördes de sju männen till de tre ryska sluparna vid Tarvastudden och vidare ut till Golowins konvoj vid Kontarna. Med hjälp av de kidnappade lotsarna kunde den ryska konvojen nu återuppta färden in mot den svenska kusten. Av den karta som ett år senare upprättades av Petter Häggström, kan vi utläsa den ryska flottans färdväg.[9] Sannolikt gick de först en bit norrut för att därefter svänga kraftigt babord och ner genom den "rännil" som vi idag kallar Nordisundet eller Norrsundet, men som vid 1700-talets första decennier erbjöd ett gångdjup på minst ett par meter. Den ryska flottan styrdes sedan ut över Jäbbäckssundet.[10] Här vid Jäbbäckens mynning fanns vid denna tid byns södra hamnläge. Innan Golowin och hans örlogsflotta drog sig vidare ut på Västra Kvarken, lade de beslag på tre skutor av vilka en brändes och två överfördes till flottan, som nu styrde in mot Bjurskär, ytterst i täfteskärgården, dit den anlände sent på fredagskvällen och där den sedan blev liggande över natten. En sådan stor samling skepp ute på havet kunde inte undgå att observeras av de boende i byarna Ostnäs och Ytterboda. Omgående skickades bud om händelsen till Umeå.

Natten mot lördagen förefaller vädret fortfarande ha varit till ryssarnas fördel. När morgonen grydde kunde Golowin sätta sina sjömän och soldater i arbete. Segel hissades och åror sattes ut. Vinden låg på i aktern, varför de ryska galärerna återigen med lätthet kunde börja röra på sig i riktning in mot Umeå. I den lilla handelsstaden en bit in från Umeälvens utlopp mot Västra Kvarken höll människorna samtidigt på att vakna. Men ännu hade inte nyheten om den annalkande fienden nått staden.

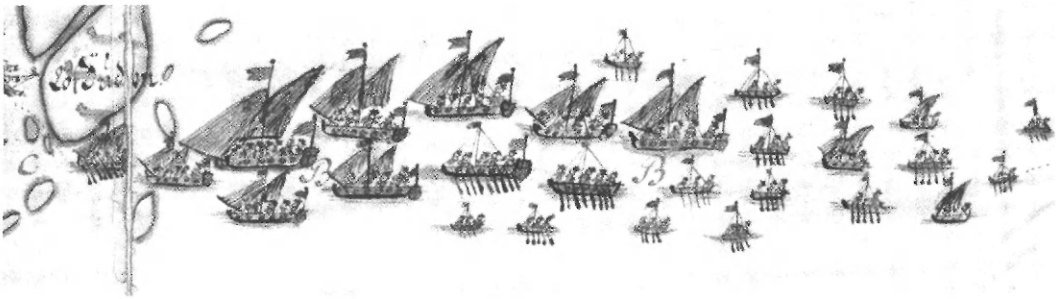

Bild 3. Den ryska generalen Golowins armada bestod sannolikt av tio större galärfartyg och minst elva mindre farkoster. Manskapet har bedömts uppgå till totalt 2 000 personer inklusive officerare och gement manskap. De större galärerna var bestyckade med totalt fyra kanoner, varav "två stora av metall" och "två mindre av järn som stod på hakar". Inga kanoner togs iland för att användas vid anfallet mot Umeå; de behövdes inte. Detalj av karta, upprättad 1715 av Petter Häggström. RA.

Golowin går mot Umeå

Det hade nu hunnit bli lördag morgon den 18 september år 1714. Det var i tidiga gryningen. Längst ute på Bredskär vid Obbola befann sig rustmästare Erich Tysk. Dit hade han anlänt redan på eftermiddagen dagen innan i syfte att inspektera skärets postering. Också några av Umeås handelsmän och skeppare hade kommit igång med dagens arbetsuppgifter. Rådmannen Nils Andersson Forsman befann sig vid sin fäbod på Lövön. På Lövöns norra sida hade också de två borgarna från Vasa, Carl Roos och Abraham Wigell, tillhåll med sina skepp denna morgon. Borta vid Obbola, halvannan mil mitt emot, befann sig borgaren Anders Avanders änka, hustru Britha Stickzenia. Och en bit utanför fäbodarna vid inloppet höll borgaren Johan Persson Lambert på med sin egen ägandes fraktbåt.

Den lätta morgondimman över inloppet till Umeå var på väg att lösas upp. Även om vinden fortfarande låg på en aning utifrån havet, så såg det ut att kunna bli en fin höstdag med klart och tämligen lugnt väder – åtminstone i jämförelse med stormvädret i början av veckan. Eller som rådmannen

Nils Andersson Forsman senare skulle kommentera vädret: "[...] intet töcknet eller dimbat, utan skiönt och härligt wäder". Även änkan Britha Stickzenia menade att det rådde skönt och klart väder.

Borgaren Anders Zingmark hade varit snabbt på benen denna morgon. Dagarna började bli allt kortare och det gällde att utnyttja dygnets ljusa timmar så mycket som möjligt. Han hade varit ivrig att få komma iväg, vilket skulle visa sig bli hans stora lycka. Om han, efter att han lämnat sin brygga, tittat rakt akteröver skulle han mycket väl ha kunnat se den annalkande ryssen. Zingmark slank dock undan och anlände sedan med sin värdefulla last i oskadat skick till Stockholm.

Klockan blev 6.

Hemma i sin bostad hade den något sjuklige landshövdingen Ramse en timme tidigare nåtts av nyheten om att fienden dagen innan gjort strandhugg på Holmön. Kanske befann sig Ramse redan nu i färd med att författa det expressmeddelande till Kungl. Maj:t, i vilket han förklarar sin besvärliga belägenhet samtidigt som han återigen upprepar sitt stora behov av ammunition. Ramse har för tillfället endast 12 kulor per man att erbjuda, skriver han.

Det är nu det händer!

Några kanonskott hörs utifrån sjön.

När manskapet på de två beväpnade små svenska skärbåtarna, som för tillfället befann sig vid Småholmarna,[11] hade fått syn på den fientliga armadan ute på redden, hade de avfyrat larmskott. Knallarna hade varit så kraftiga att de hörts ända till sockenkyrkan uppe vid Backen, en dryg mil från älvmynningen.

Därmed var ryssarnas ankomst annonserad.

Den ena skärbåten blev omgående upphunnen och tillfångatagen av ryssen. På den andra befann sig löjtnant Schüberg som skeppare. Tappert försökte han besvara den ryska attacken. Men snart insåg han att det var lönlöst. Han

gav upp. En mil nedanför staden gick han in mot land där han släppte av sitt manskap och sina passagerare. Den nickhake som hans båt var bestyckad med, lät han sänka ner i älvens vatten.[12] Därefter sattes båten i brand – den skulle inte få hamna i fiendens händer. Själv sprang han till skogs.

Mellan 400 och 650 ryska soldater – olika uppgifter förekommer – sattes iland en knapp mil nedanför Umeå, varefter de i ordnade former började marschera in mot staden.

Oavsett hur stor fiendens slagkraft än kan ha varit, var det umebornas bedömning att den barbariske ryssen var dem övermäktig både i antal och i beväpning. Försvararna insåg helt enkelt att de var för få och kanske framförallt, att de var alltför bristfälligt utrustade för att kunna stå emot den välutrustade fienden. Dessutom hade Ramse – efter svenskarnas förlust vid Storkyro – i en order daterad den 6 mars uppmanats att inte riskera sitt manskap vid en eventuell konfrontation med en för honom övermäktig fiende. Det var under sådana omständigheter klokare att: "[...] på Kungl. Maj:ts wägnar förordna att man ju med all flit söker att undvika Batailer". Vid åsynen av fienden valde svenskarna därför att lämna staden utan strid.

Umeå skövlas och bränns

På eftermiddagen, vid 4–5-tiden inleddes skövlingen av staden. Och framåt 9-tiden på kvällen sattes den i brand. Den gamla trästaden var naturligtvis ytterst eldfängd. På några timmar utraderades uppskattningsvis 130 fiskala hushåll, vilket gjorde uppemot 650 personer och deras boskap hemlösa. Endast residenset och stadskyrkan räddades undan elden.

På söndag morgon återstod för Golowin och hans styrkor att ta sig an de av umeborgarnas farkoster som låg fullastade ute i älven och på Österfjärden.

Sedan en tid tillbaka fanns det ett påbud om att ingen skulle få lämna Umeå utan landshövdingens speciella respass. Skälet var att tullnären först måste få klarhet i om vederbörande skeppare och handelsman först erlagt stipulerade kvantiteter till det påbjudna krigsmagasinet. På grund av vissa oklarheter i denna sak hade några skutor belagts med reseförbud, något som var ytterst olyckligt. De fullastade båtarna blev nu lätta rov för ryssen. Eftersom de var så tungt lastade, bedömdes de omöjliga att bogsera ut, varför de sattes i brand sedan innehållet först lastats över till de ryska galärerna. Endast en båt räddades. Det var den båt som tillhörde Matts Andersson från Nykarleby. Både Matts Anderson och hans två drängar togs dock tillfånga. Rådman Per Biurs änka, hustru Christina Forsman, skulle senare anklaga landshövding Ramse för sin förlust av både skuta och last.

Därefter påbörjade ryssarna sin återfärd. På väg ut mötte de en mindre farkost, som fick gå samma öde till mötes som övriga svenska fartyg: den skövlades och brändes.

Efter samma rutt som de kommit fortsatte den ryska flottan därefter en bit norrut till Bjurskär, där de ankrade för natten.

Fienden återvänder i dåligt väder

På måndag morgon den 20 september vände den ryska galärflottan fören österut. Vädret hade nu åter försämrats, något som kom att göra färden mycket äventyrlig. De tunga och fullastade galärskeppen var dåligt anpassade för grov sjö, varför det tog ryssarna hela måndagen, natten mot tisdag och ända fram till tisdag förmiddag att ta sig förbi Holmön och vidare över till Jösan invid Maxmo socken, innan de på aftonen anlände till närliggande Wästerön där de kastade ankar.[13] Under onsdagen låg flottan stilla i väntan på bättre väder. Men det skulle komma att bli värre. Under torsdagen vände vinden till nordan. Två far-

tyg hann runda udden och lämna området. Dagen därpå, fredagen den 24 september, växte sig den hårda vinden allt starkare. Fem stora fartyg slogs då i spillror mot kusten. Tre mindre fartyg tog sig ut mot öppen sjö för att undgå att krossas mot strandens vassa klippor, men förgäves. Vågorna och vinden förde dem tillbaka in mot land, där de slogs sönder och sjönk med allt byte från skövlingen av Umeå. Allt manskap – "föruthan een hållmööbonde och een svenskryss hustru" – räddades upp på Wästerön.

Fem fartyg hade ändå lyckats klara sig i stormen. När vädret lugnat ner sig återkom de efter att ha varit i Vasa, där de lossat sin kvarvarande last. Det manskap som blivit strandsatt kunde nu föras till Vasa.

Även om anfallet mot Umeå måste anses ha varit en framgång, hade Golowin inte lyckats med att fullfölja sitt egentliga uppdrag, som var att rekognosera farleden söderut från Umeå. De häftiga höststormarna och den annalkande, fruktade vintern stoppade honom för vidare aktioner detta år. Golowin skulle faktiskt drabbas av allvarlig kritik med en kort fängelsevistelse som följd, för att han bränt Umeå. Det hade inte varit hans uppdrag. Han skulle spana – inte skövla. I sitt försvar lär Golowin antytt att det kunde ha varit umeborna själva som tänt på sin stad; "men var det av oss eller dem, får man aldrig reda på".

Avslutningsvis ges på nästa sida en daterad förteckning över Golowins rörelser.

Torsdag 9/9	Rysk flotta med 100 galärfartyg anländer Vasa.
Fredag 10/9	Golowins specialkommando beslutas.
Lördag 11/9	Golowin lämnar Vasa för avfärd mot Umeå.
Söndag 12/9	Dåligt väder. Några av Golowins fartyg går på grund.
Måndag 13/9	Resan fördröjs.
Tisdag 14/9	Resan fördröjs.
Onsdag 15/9	Resan fördröjs.
Torsdag 16/9	Golowin anländer Holmön. Övernattning.
Fredag 17/9	Sex holmöbor och en björköbo tas som lotsar. Rysk övernattning vid Bjurskär.
Lördag 18/9	Vinden har mojnat. Golowin går mot Umeå som skövlas och bränns.
Söndag 19/9	Umeborgarnas handelsskutor skövlas. Rysk övernattning vid Bjurskär.
Måndag 20/9	Golowin inleder återresa.
Tisdag 21/9	Golowin anländer Jösan i Maxmo socken.
Onsdag 22/9	Vädret blir allt sämre. Ryssarna ligger stilla under dagen.
Torsdag 23/9	Kraftig vind. Två ryska fartyg lämnar Wästerön.
Fredag 24/9	Fem ryska fartyg slås i spillror mot finska kusten.

Noter

1 Kvarken, (i äldre litteratur stavat Qvarken) havsområde och i dag världsarv söder om Bottenviken, där havet är som smalast mellan Sverige och Finland. Den västligaste delen av denna, mellan Holmöarna och svenska fastlandet, kallas även Västra Kvarken, medan den östligare delen av Norra Kvarken ibland kallas Östra kvarken. I Kvarken är landhöjningen 8,5 millimeter per år och det största djupet 20 meter.

2 Denna artikel bygger i de fall då annat inte anges på de arkivhand-

lingar som uppges under Otryckta källor i Käll- och litteraturförteckningen.

3 *Ruschenfelt* var en fregatt byggd i Stralsund, i tjänst 1700–1736, deplacement 350 ton, längd ca 30 m, bredd 8 m, bestyckad med 18 st 8-punds och 8 st 6-punds kanoner; Karl Fahlgren och andra författare omnämner en fregatt vid namn *Falken*. Detta är sannolikt ett missförstånd som grundar sig på att kapten von Frischen ett par år tidigare varit befälhavare på en fregatt med detta namn. Den fregatt som användes 1714 bar namnet *Ruschenfelt*, vilket är väl dokumenterat i protokollen från rannsakningen av Ramse året därpå.

4 Nuvarande Bergö.

5 En slup är ett enmastat mindre kustfartyg, varav de större kunde ros med fem par åror av tio roddare, medan de mindre hade fyra par åror och två man vid vardera. Sluparna bemannades också av en person som styrde slupen.

6 Toivanen, Pekka, Ombord på skampavojan. Den ryska galärflottans sjötåg till Öster- och Västerbotten hösten 1714. *Hembygden 4/98*. Finlands svenska hembygdsförbund. 1998, 100 f.

7 Bevarade "ryssugnar" kan än idag beskådas på Konthällorna.

8 Solbärgning: kvällning, kvällsrodnad, solens sista strålar.

9 Cartha uppå Umeå Skiäregårdh som Utwisar hwad wäg som fienden Ryssen sidstledne den 18 Septembr till Umeå anländt. (RA)

10 Även följande skrivningar kan förekomma: "Jebäck", "Gebäck" och "Gäddbäck". Enligt språkforskaren Herbert Markströms uppteckning från 1954 är det gamla namnet "Jäbbäck/Jäbbäckssundet".

11 "Holma" vid Djupvik i Småholmsundet. Nuvarande Holmsund.

12 "Nickhake, En mindre, relingsuppställd kanon på 4–6 pund, i bruk från 1500-talet till 1800-talet. Benämningen kommer av att pjäsen ursprungligen hade en hake för fastsättning i relingen. Senare ersattes denna med en klyka eller "micka". Så småningom övergick benämningen mickhake till nickhake. Nationalencyklopedin, 1994.

13 I källorna nämns inget om hur Golowin passerade Holmön, men sannolikt valde han att återvända samma väg som han kom, det vill säga genom sundet (Jäbbäckssundet) mellan huvudön och Ängesön, då denna rutt var känd. Att gå över Gaddarna hade varit alltför riskabelt, och att gå norr om Holmöarna skulle ha gjort resan längre, samtidigt som den norra vägen inte gav något skydd för den allt mer tilltagande nordanvinden.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet:
Kommission i Umeå för Rannsakning ang landshövdingen Ramsays beteende vid ryssarnes angrepp på Umeå 18 sept 1714. AK 77.
Landshövding Anders Erik Ramsay till Kungl. Maj:t, 1714-09-12,18,21, 1715-03-09, Landshövdingens i Västerbottens län skrivelser till Kungl. Maj:t. Vol. 4. (1714–1718).
Cartha uppå Umeå Skiäregårdh som Utwisar hwad wäg som fienden Ryssen sidstledne den 18 Septembr till Umeå anländt, upprättad 1715 av Petter Häggström.

Ett stort tack till Åke Sandström som lämnat mycket värdefull information bland annat om förhållandena på Holmön.

Tryckt litteratur

E.B.W., Västerbotten och ryssarne 1714–1721 efter samtida skriftliga källor. *Historisk Tidskrift för Sverige* 12, 1892. Stockholm 1892, 255 ff.
Fahlgren, Karl, (red.). *Umeå Sockens Historia.* Umeå sockens kommunalfullmäktige, Umeå 1970, 134 ff.
Nationalencyklopedin, 1994.
Olsson, Lars-Gunnar, Var det bränd jord i Umeå? *Västerbottens-Kuriren*, 14 april 2009, 26.
Toivanen, Pekka, Ombord på skampavojan. Den ryska galärflottans sjötåg till Öster- och Västerbotten hösten 1714. *Hembygden 4/98.* Finlands svenska hembygdsförbund. 1998, 100 ff.
Wikström, Hans, *Holmöns gårdar 1539–1903.* Skrift utgiven vid Holmöns Båtmuseum, nr 3, 2007.

LENNART FORSBERG

Krigssjukhuset i Röbäck 1808–1809

Krigaren ryste icke för fiendens kula men för den hjälp och omvårdnad han hade att räkna med på slagfältet eller på sjukbädden.

Det militära läget

De historiska händelserna i början av 1800-talet handlar mycket om kampen mellan Frankrike och England. Napoleons försök att underkuva England gick trögt och han sökte bundsförvanter för att söka avstänga England från all handel med omvärlden, det så kallade kontinentalsystemet.[1]

Sverige under Gustav IV Adolf, som genom Pommerska kriget 1805–1807 med Frankrike, visat att man inte var någon större beundrare av Napoleon, var ju svårt att få med i kampen mot England, allra helst som Sverige hade livsviktiga affärsförbindelser med detta land.

Napoleon fick däremot över Ryssland på sin sida. Han intalade ryske tsaren Alexander att börja krig mot Sverige, som han ska ha sagt: "är den geografiska fienden. Sankt Petersburg ligger alldeles för nära den finska gränsen. De vackra damerna i Sankt Petersburg böra icke mera höra de svenska kanonerna från sina palats." Som ersättning för kriget skulle han ta Finland.

Tsaren tvekade till en början av rädsla för ett anfall från

England, men efter ytterligare påtryckningar från Frankrike, skickade han ett ultimatum med uppfordran, att Sverige skulle gå med Ryssland och Danmark mot England. Samma dag detta ultimatum överlämnades till svenske ministern i Sankt Petersburg, gick ryska trupper över gränsen till Finland. Det var i slutet av februari 1808.

Det ryska anfallet kom överraskande, men var inte helt oväntat. De illa utrustade svensk-finska trupperna kunde dock inte erbjuda något längre motstånd utan måste dra sig tillbaka mot norr under vintern och våren i förlitande på att Sveaborgs fästning skulle kunna hålla stånd tills vidare.

Planen var att dra sig tillbaka till Österbotten, dit förstärkningar förväntades komma från Sverige så fort isen brutit i Bottenviken. Hoppet var att då kunna återerövra det av ryssarna besatta södra Finland. Under månaderna april till augusti 1808 trängde de svensk-finska trupperna tillbaka ryssarna till trakten av Kristinestad. Där blev det emellertid stopp och nytt svenskt återtåg mot norr påbörjades.

Sverige var nu i ett brydsamt läge. Danskarna anföll i Skåne och vid norska gränsen och via Danmark hotade den franske marskalken Bernadotte, som senare blev vår kung Karl XIV Johan, att anfalla Sverige. Stora svenska trupper bands därmed i söder och inga förstärkningar kunde skickas norrut.

Ryssarna kunde därför tränga vidare mot norr. Efter nederlaget i Oravais den 14 september tvingades Sverige utrymma Finland upp till Kemi älv för att få ett stillestånd den 13 november. De svensk-finska trupperna förlades sedan i trakten av Torneå, där de gick en fruktansvärd vinter till mötes. Man räknar med att trupperna vid det laget bestod av 5 000 stridsdugliga och 8 000 sjuka.

Nederlagssjukhuset i Umeå

Samtidigt med den svenska reträtten mot norr i slutet av augusti 1808, gavs order om att ett så kallat "nederlagssjukhus" skulle upprättas i Umeå, för att kunna transportera sjuka sjövägen dit. Det svåra uppdraget att organisera detta anförtroddes åt Johan Fåhrée, som utnämndes till överläkare för sjukhuset.

Fåhrée var född 1763 på Gotland, blev medicine doktor i Uppsala 1788 och hade varit fältläkare under det Pommerska kriget 1805–1807. Han blev sjuk och fördes med regementet nedpackad i en släde till Uleåborg, blev överläkare i Gamla Karleby och kom till Umeå efter utnämningen tillsammans med 320 sängliggande svårt sjuka soldater.[2] Några dagar tidigare hade det kommit till staden en båt med 136 sjuka och sårade ryska fångar och två ryska läkare.

Det fanns alltså 456 patienter på plats, när Fåhrée skulle börja sitt arbete. En svår uppgift. Hade det varit i dagens Umeå med dess Universitetssjukhus, hade problemet varit möjligt att lösa, men 1808 års Umeå lasarett hade bara 8 sängar plus två för "de ursinnige", det vill säga de psykiskt sjuka.[3]

Tillsammans med tullförvaltaren Th Rothman, en duktig karl, som gjordes till sjukhusdirektör, påbörjades jakten på lediga lokaler att förlägga folk i. I Umeås offentliga lokaler, som inte var många, och i andra lokaler, som kunde frigöras, förlades officerare. Några läkare kunde inkvarteras hos ståndspersoner i staden. I tingshuset på Backen och närliggande gårdar fick man tag på 28 rum, som vardera rymde 16 sängliggande. Nedanför kyrkan, där färjan förr gick över till Röbäckssidan, låg Hamnen. Där fanns böndernas kyrkstugor till ett antal av 253 stycken. De beräknades var och en kunna härbärgera 6–10 sängliggande. Stugorna var mycket enkla. Trots att de hade spisar, var de svåra att hålla varma. Brandfaran var stor. Sjuka, som låg på Backen, sades tillhöra Kyrkhamns sjukhus.

Tillströmningen över Kvarken av sjuka blev så stor, att man

rätt snabbt insåg, att ytterligare platser för sjuka behövdes. Man beslöt då inrätta ett sjukhus "ehuru i mindre skala" i Röbäck. Så litet blev detta sjukhus dock inte. Från 28 september 1808 till 3 mars 1809 inskrevs här 1 239 sjuka. En uppgift från 1 januari 1809 säger, att då fanns 410 sjuka soldater i byn. Det betyder, att varje ledigt utrymme togs i anspråk. I ett dokument talas om 41 bondstugor.[4] Samma källa nämner sommarhusen i Röbäck. Det ger oss en uppfattning om vilka hus som användes. Soldaterna var långt fler än byns egen befolkning och spridda över hela byn. Det senare innebar, att det var svårt att hålla ordning bland de inneliggande och svårarbetat för personalen.

Ett sjukhus inrättades också i Klabböle. En rapport från 1 september 1809 säger, att då fanns 280 sjuka där.[5] Månaden därefter hade den siffran sjunkit till 199. I november drogs sjukhuset in och kvarvarande sjuka överfördes till Kyrkhamns sjukhus. Något sjukhus fanns då inte längre i Röbäck. Utöver sjukhusen i Kyrkhamn, Röbäck och Klabböle nämns också sjukhus i Rydins gård i Grisbacka och i gästgiveriet i Djäkneboda.

Proveldning

En intressant sak man gjorde, innan kyrkstugorna togs i bruk, var att provelda dem, för att få reda på hur mycket ved det behövdes. Kronofogden, två nämndemän, en byggmästare och sjukhusdirektören skulle verkställa detta. De fann att det rörde sig om 751 famnar ved per månad. En sådan mängd ved visade det sig svårt att skaffa fram, vilket hade till följd att sjuka, som frisknat till, gav sig ut på byn för att skaffa ved och förstörde därmed gärdesgårdar, uthustak och annat till förtret för bönderna. Ändå frös man. Längre fram fick Fåhrée kritik för att det gick så mycket ved, men försvarade sig med att det inte var hans problem utan intendenturens. Han sade sig dock förstå, att det gick

åt mycket ved till "dessa kojor utan golv och tak".

Fåhrée fick också kritik för att ljusåtgången var alltför stor. Men han förklarade att läkarna behövde ljus för de blesserade och vid sängarna uti "mörkrets lands mörka boningsrum". Vaktmästarna måste få 4 ljus på 4 dagar för 2 stugor vid läkarnas besök. Och ljusen fick inte vara för tjocka, för då rinner de i sängarna. Men han hade förhoppningen, att det framdeles skulle bli bättre, då dagarna blir längre och sjukrummen färre.

De sjuka

Transporterna av sjuka över Kvarken kulminerade i november 1808, då 522 sjuka anlände. Därefter satte isen stopp för båttrafiken, men tillströmningen av sjuka fortsatte nu landvägen norrifrån. De tillhörde både svenska och finska regementen. Tack vare de bevarade journalerna från Röbäcks sjukhus vet vi, att soldaterna som låg där, kom från 27 olika svenska och finska regementen och kårer.[6]

Intagna i Röbäck från 27 regementen och kårer

	Intagna	Döda
Svea Artilleri	17	6
Armens Flotta	4	1
Finska Artilleriet	18	3
Västerbottens Reg	119	55
Savolax Brig. Artilleri	2	-
Helsinge Reg	167	72
Helsinge Vargering	49	31
Nylands Dragoner	5	1
Åbo läns Regimente	61	33
Upplands Reg	105	45

	Intagna	Döda
Upplands Vargering	7	4
Åbo läns Rusthålls Bat	22	11
Björneborgs Reg Rusthålls Bat	96	58
Vestmanlands Reg	210	80
Björneborgs Reg	57	35
Tavastehus Reg Jäg Bat	57	22
Finska Lantvärnet	22	10
Savolax Infanteri o Jäg	36	11
Karelska Jägare	1	-
Nylands Infanteri	38	21
Sthlm stads Lantv	13	6
Nylands Jägare	16	6
Kapt Gyllenbögels Corp	9	6
Österbottens Reg	43	28
Östgöta Lifgrenadierer	5	-
Östgöta Vargering	57	33
Kungens Lifgarde till Häst	3	-
Summa	1239	578

Totala antalet sjuka, som fördes till umeåtraktens sjukhus från slutet av september till 1808 års slut, var 3806.

I Röbäcksjournalen för november 1808 upptas 14 ryska fångar. Av dem var 13 blesserade och en sjuk. Dessa finns inte med i decemberjournalen, vilket tyder på att de överförts till de ryssar, som fanns i Kyrkhamn.

Sjukvårdspersonalen

Om nu anskaffandet av lokaler för sjukhusen i Umeå var en viktig uppgift för Fåhrée, så var anställningen av sjukvårdspersonal minst lika viktig. Han möttes av stora svårigheter, eftersom

det var ont om läkare. Sjuka och okunniga läkare, dåliga läkarbiträden och försumliga sjukvaktare var vad som stod till buds.

Till tjänstgöring i Umeå beordrades nedanstående nio sjukhusläkare, varav fem var oexaminerade, sex underläkare och fem lärlingar.

Läkare

Berzelius, regementsläkare vid Västerbottens regemente
S.P. Berg, sjukhus- och fältläkare i Öster- och Västerbotten
A.F. Laurell, regementsläkare vid Savolax regemente
J.E. Wegelius, läkare och präst vid armens sjukhus

Oex läkare

K.O. Lindström, chirurgie studerande
C.F. Mangelström, med tiden bruksläkare vid Hargs bruk
G.W. Grundel, med tiden slottsläkare på Karlstens fästning
J.P. Nordberg
G.N. Schreck, f.d. bataljonsfältskär vid Tavastehus regemente

Underläkare

Schagerström
Sylvan, kantor
Herpman
Bergbom, salpetersjudare
Wachlin, vice fältapotekare
Dahlgren, klockare

De fem lärlingarna, som senare utökades till åtta, var vanliga skolpojkar. Utöver dessa fick Fåhrée hjälp av provinsialläkaren i Umeå D.A. Næsén och dennes medhjälpare J.A. Ortman. Båda smittades emellertid av sina patienter och dog i

fältsjuka, Næzén i december 1808 och Ortman i februari 1809. Deras medverkan blev alltså kortvarig. Slutligen fick Fåhrée också hjälp av fyra ryska läkare, som följt med transporterna över Kvarken.

För att klara den mindre avancerade vården anställdes 20 friska och starka karlar, som blev sjukvaktare (sjukvårdare) och vaktmästare. De skulle ta hjälp av "mindre sjuka och matta" soldater. Även kokerskor och tvätterskor anställdes. I Röbäck fanns det 4 sjukvaktare, 5 vaktmästare, 6 kokerskor och 3 tvätterskor. De togs ur den lokala befolkningen och kom därigenom att sprida soldaternas smitta ut över bygden. Mera därom längre fram.

Av denna personal är J.E. Wegelius särskilt intressant. Han var född i Wörå utanför Vasa år 1779, utbildade sig till präst och blev senare medicine licentiat. Wegelius tjänstgjorde i Röbäck både som präst och läkare.[7] Fåhrée tycks ha haft ett särskilt gott öga till honom. Kanske var det därför att han var en kvalificerad läkare, som följde sjukreglementet och skötte sin journalskrivning väl. Wegelius blev smittad av sina patienter och var sjuk i februari 1809. Någon annan tycks ha skött journalerna under hans sjukfrånvaro av handstilen att döma. När han tillfrisknat, tyckte han sig ha fått nog av besvärligheterna på sjukhuset, och då han inte heller fått ut någon lön, begärde han avsked i mars 1809. Detta beviljades honom av överbefälhavaren af Klercker, och i april återvände han till fots över isen till Wörå. Med sig hade han sjukhusjournalerna från Röbäck, vilka därmed räddades åt eftervärlden. De är de enda journaler, som finns bevarade efter nederlagssjukhuset i Umeå. Utan dem hade denna redogörelse inte kunnat skrivas.

Wegelius efterträddes i tjänsten av A.J. Carlstén, tidigare bl.a. provinsialläkare i Karelen.[8]

Om sin läkarpersonal har Fåhrée lämnat efter sig några anteckningar, som belyser hans arbetssituation som chef:

Berzelius	nyss hemkommen med en sjuktransport (han bodde sedan tidigare i Umeå)
Berg	tjänstgjort under hela kriget
Laurell	tjänstgjort endast en tid
Wegelius	en hederlig karl, tjänar med flit, haft nervfeber, nu frisk
Mangelström	en verkligt god människa
Grundel	inbunden och okunnig, for på bondbröllop lämnande 314 sjuka i ett dygn i händerna på två okunniga lärlingar
Schreck	duglig till allt utom skriva
Nordberg	sjuklig, en äkta trappsopare (spelare)
Schagerström	sjuk men nu frisk, tjänstgjort i Röbäck
Sylvan	kantor, en flitig gosse, döv
Herpman	en skicklig gosse
Bergbom	salpetersjudare, varit jämt sjuk
Dahlgren	ännu aldrig värd sin lön

Diagnoser

Blessyrer

Av de i Röbäcksjournalerna upptagna sjuka var en överraskande liten del skadade i strid. Endast 136 soldater, motsvarande 10,9 procent, var blesserade, till övervägande del med skjutvapen. 38,2 procent av de blesserade dog av sina skador. Det förmodas att den höga dödssiffran berodde på följderna av komplicerade benbrott.

Sjukdomar

De allra flesta, som intogs på sjukhuset, bar på invärtes eller utvärtes sjukdomar. Hälften av alla sjuka kom från regementen,

som hösten 1807 kommit hem från Pommerska kriget och varit infekterade av sjukdomar, som spred sig inom regementena under våren och sommaren 1808 under benämningen frossa och febrar.

Under hösten och vintern ökade dessa sjukdomar i omfattning och dödlighet. Man kan säga, att den så kallade "fältsjukan" brutit ut på allvar. Den var ett gemensamt namn för en mängd olika sjukdomstillstånd.

I Röbäcksjournalerna nämner Wegelius sjukdomar som nervfeber, (61,5 procents dödlighet), malign feber (90 procent döda inom en månad), remittent feber (36,8 procents dödlighet), rödsot (84,8 procents dödlighet) och rötfeber.

Lindén räknar till fältsjukan fläckfeber (typhus exanthematicus), tyfoidfeber (typhus abdominalis) och återfallsfeber (typhus recurrens), även om den senare ibland kallats febris remittens eller febris interremittens (47,3 procents dödlighet).

Enligt honom bör frossa, som ju växlar mellan feberperioder och feberfria intervall, föras till återfallsfeber.

Lindén menar också, att malign feber huvudsakligen torde ha varit fläckfeber och att rötfeber borde höra dit. Nervfeber kan ha varit tyfoidfeber men också fall av fläckfeber. Diarréfallen och fallen av rödsot kan ha diagnostiserats som tyfoidfeber eller dysenteri.

Bröstfeber (44,4 procents dödlighet) torde ha varit lung- och lungsäcksinflammation.

Skyttegravsfeber (febrius quintana) förekommer också som namn bland detta krigs sjukdomar. Man tror, att soldaterna infekterats av denna sjukdom under Pommerska kriget, eftersom sjukdomen lär ha förekommit i Napoleons arméer.

Gemensamt för de flesta av ovan nämnda sjukdomar var, att de spreds med lössen, som var en plåga under kriget 1808–1809. Karaktäristiskt för av löss spridda sjukdomar är, att de sprids särskilt vintertid.

Andra invärtes sjukdomar, som förekom i mindre utsträck-

ning, var huvudvärk, vattusot, gikt, andtäppa, hosta och skörbjugg (scorbut).

Av utvärtes sjukdomar kan nämnas bölder, bulnader, bråck, testikelsvullnad, styvhet i ledgångar och rötsår.

Sjukvården

Fåhrée och hans kollegor hade givetvis inte de kunskaper som dagens läkare har, men en hel del kunde de nog. De var fullt medvetna om att en viktig förutsättning för en bra sjukvård var tillgång på goda, rymliga och fuktfria lokaler, som var lätta att hålla rena, renlighet i fråga om kroppen och kläderna samt god tillgång på föda, helst kokt sådan. Läkarna var på det klara med, att smittan spreds genom luften, som transporterade den till vitt skilda lokaler. Risken att bli smittad var störst i den sjukes närhet. Därför borde sjuka hållas skilda från friska, och inga obehöriga tillåtas komma in i de sjukas rum. Ingen skulle få utskrivas utan att först ha badats.[9]

Om sjukas och dödas kläder skulle återanvändas, skulle dessa först tvättas och rökas, eller upphettas i bakugn. Lokalerna skulle hållas rena från smitta genom att rökas med vitriololja, vatten, salt och pulvriserad brunsten. Detta skulle helst göras dagligen. Det skulle vara friskt granris på golven, och halmen i madrasserna skulle bytas ofta, exkrementerna genast utbäras och nedgrävas en bit från förläggningarna. De sjuka skulle så ofta som möjligt få rent linne, och lakanen vädras dagligen. Så var det tänkt, att det skulle fungera, men...

I de trånga, dragiga, mörka, ibland våta och kalla lokaler, som Umeåsjukhusen inrymdes i, var det inte lätt för läkarna att ge en god behandling. Deras strävan efter rymliga och fuktfria förläggningar med möjlighet att hålla rent omkring sig, var ouppnåelig. Ordern om att halmen under soldaterna,

vare sig de låg i sängar eller direkt på golven, skulle bytas ofta, åtlöds inte. Samma var det med granriset på golven. Vaktmästarna skulle hålla lokalerna varma, en hart när omöjlig uppgift. Fåhrée klagade över den svenske och finske soldaten, "som aldrig får varmt nog". På ett annat ställe säger han, att "finska nationen önskar ovanlig eldning och heta badstugor". Det rök ur alla skorstenar. Vintern 1808–1809 var mycket kall. Tvätterskorna hade fullt upp att göra dagen lång.

Medicinerna

Vilka läkemedel stod då till läkarnas förfogande och mot vilka sjukdomar användes de? Här följer några exempel.

Man hade den uppfattningen att brännvin var bra som förebyggande medel mot smitta. Således tillråddes läkare att inför ett sjukbesök göra kroppen mindre mottaglig för smitta genom att äta och dessutom förtära vin, brännvin eller andra starka drycker (rom, konjak), "måttligt njutna". Man skulle undvika att insupa den sjukes andedräkt eller ställa sig i luftdrag från honom och ständigt tugga tobak eller andra aromatiska och beska droger för att få spotten att rinna, utan att svälja spotten. Efteråt skulle man skölja munnen med ättika och vatten, tvätta händer och ansikte med ättika samt byta linne och kläder. Det var önskvärt, att läkaren hade med sig en flaska med brunsten, salpetersyra och saltsyra, som avgav klorgas, då den öppnades. Klorgasen ansågs smittrena rummet. Sjukvårdarna ville ha brännvin "för att bevara hälsan". Även dödgrävarna sällade sig till dem som önskade brännvin till maten inför dagens arbete "som skydd för stank och kadaver".

Sprit ansågs ha en hälsobringande effekt. Brännvin ingick därför som en del i den dagliga matransonen i fält. Även om det ofta var ont om mat, tycks det alltid varit god tillgång på brännvin. Det ansågs helt i sin ordning om soldaterna blanda-

de brännvin och kryddpeppar i köttsoppan.

Brännvinet intogs dels rent, dels tillsammans med olika tillsatser. Sprit med eter och kamfer blev nervdroppar mot svaghetstillstånd. Malörtsbrännvin med pepparmynta och vanligt sädesbrännvin förekom. "Beskar", tillredda av bitterämnen från växtriket och sprit eller öl och gavs i stor mängd, bl.a. under transporterna över från Finland.

Det fanns dock läkare som menade, att "bäst befunnos de som varken begagnade konjak eller brännvin".

Opium gavs i droppar som lugnande och smärtstillande medel. Tillsammans med något "involverande (täckande) ämne" gavs det mot magplågor vid svåra diarréer och kräkningar. Det användes i bröstmediciner och tillsammans med kamfer mot "pleurisier" (lungåkommor). Opium var verksamt mot feber och hade hostlindrande effekt. Det blandades i lavemanger.

Vin ansågs liksom sprit ha en allmänt hälsobringande effekt. Vin var bra för pulsens höjande och krafternas underhåll. Det kombinerades gärna med kina, opium, valeriana och aether spirituosus.

Ättika hade smittrenande verkan. Användes till ljumma tvättningar och värmande omslag för att framkalla svettningar, till att surgöra drycker och lavemanger. Ättika var febernedsättande och mildrade den hetta som gallan gör i kroppen. Syror ansågs ha en särskild förmåga att "förminska reaktion i blodomloppet och emotstå röta utan att försvaga den sjuke".

Skörbjugg (scorbut) behandlades med ättika och pepparrot. Man visste att citroner och saft var bra liksom färsk animalisk föda och vegetabilier. Redan på 1500–1600-talet visste man om hjortronens antiscorbutiska effekt. Linné nämner avkok på tallstrunt som botemedel, "turiones pini curant scorbuticos".[10]

En betydande del av dåtidens läkemedel bestod av evakue-

rande ämnen. Det ansågs viktigt, att så fort som möjligt få allt orent ut ur kroppen. För detta ändamål tog man till ämnen som hade kräkningsframkallande och laxerande verkan. Ett sådant ämne var salpeter, som dessutom användes mot reumatism, astma och som hjärtstimulans. Rödsot, särskilt vid äckel, skulle behandlas med kräkrot, ofta tillsammans med antimonpreparat. Tarmkanalen skulle "renas" genom laxeringar med hjälp av rabarberrot, vinsten (cremor tartari) eller kalomel (kvicksilverklorid). Diarréer skulle inte hindras med stoppande medel. Lavemanger på vatten, havresoppa eller andra slem samt oljor användes flitigt.[11]

Patienten tillråddes tugga tobak och bittra medel för att öka salivproduktionen och sedan spotta ut. Upphostningarna gynnades av kermes (antimonpreparat) och oxymel sqillitticum (ättikshonung med scilla/sjölök).

Åderlåtningar och iglar användes som evakuerande medel.

För att bölder skulle mogna lade man varma omslag eller grötar på dem.

Kirurgin

I Röbäcksjournalerna nämner Wegelius inget om kirurgiska ingrepp. Flera skottskador i armar och ben nämns dock, så det är väl möjligt att amputationer genomförts i Röbäck. Både amputationer och trepaneringar (skalloperationer) förekom under kriget. Fåhrée säger, "att skott i huvudet ej voro ovanliga men till synes ej så farliga som böcker och läkare beskriva, eller ock hava svenska och finska soldater svaga skallar men starkare hjärnor än andra". Det grymma med så svåra operationer var, att de genomfördes utan annat bedövningsmedel än brännvin. De måste ha varit oerhört smärtsamma.

Trots detta berättas, att von Döbeln under hela sin skalloperation tittade på den i en fickspegel. Längre fram skriver han i ett friarbrev, att bland hans egendom finns "13 benskärvor ur

ett såradt huvud".[12] Som en följd av skadan bar han sedan sitt svarta pannband.

Brist på förnödenheter

Fåhrée hade stora problem med att få leveranser av förnödenheter. Han säger, "att gryner har inte på flera veckor varit att tillgå, mjölet av svagt och illa torkat korn var otillräckligt, vårdslöst och illa förmalet, färskt kött och smör så lite att det inte kan beräknas". Det var intendenturens uppgift att anskaffa och leverera mat till sjukhusen. Intendenturen i sin tur vände sig till landshövding Stromberg med begäran att denne skulle beordra bönderna skaffa fram livsmedel och andra förnödenheter, som de omöjligen kunde leverera i sitt utblottade tillstånd. Enda chansen var att få leveranser från Stockholm. Då dessa uteblev förstår man att läget blev kritiskt. Den mat som ändå levererades, försnillades ibland av intendenturpersonalen och matutdelarna. Kokerskorna misstänktes för att ta med sig mat hem. De sjuka bytte mat mot brännvin.[13]

Det var sjukvaktarnas sak att utdela maten och se till att detta gjordes efter läkarnas ordination. Bristen på mat medförde, att man fick dela ut det som för tillfället fanns att få tag på, vilket i sin tur gjorde det omöjligt för läkarna att föreskriva dieter av olika slag. Med tanke på att många soldater led av magsjukdomar och skulle ha behövt dietmat, var detta för dem en katastrof. En läkare skriver att "otjänlig föda verkat mer på mortaliteten än brist på medikamenter".

Sjukhuspersedlar (sängkläder) saknades tidvis. En sändning på 800 kapotter (grova kappor) fick användas som täcken. Kläder efter döda soldater fick återanvändas, sedan de tvättats och rökts. Bristen på kläder märktes mest på sjuka soldater, som kom från de finska regementena. Friskskrivna soldater hade knappt kläder, så de kunde skyla sig, när de

skulle återgå till sina regementen. Att de skulle vara i stridbart skick var inte att tänka på. Instrument och förbandsartiklar var det ont om. Befolkningen gömde sina linnehanddukar och linnelakan av rädsla för att tvingas lämna dem ifrån sig.

Bristen på pengar gjorde, att avlöningarna till vårdpersonalen uteblev. Läkarnas dåliga bostäder gjorde dem sjuka, och de fick leva på kredit, klagade Fåhrée.[14]

Oreda

Någon har skrivit, att Fåhrée "inte hade den imperatoriska läggning som fordrades för att styra underlydande av det skrot och korn som fanns vid sjukhusen i Umeå".[15] Säkert hade han en svår uppgift, på gränsen till det omöjliga. Personalen var i många fall okunnig, opålitlig och vårdslös. Vissa av läkarna var okvalificerade och utan pliktkänsla. Två av dem tvingades Fåhrée anmäla för bestraffning. Underläkarna hade sådan brister, att Fåhrée inte ville rekommendera dem för tjänstgöring vid något lasarett. Lärlingarna var skolgossar. General Cronstedts order om hur ordningen och rapporteringen på sjukhusen skulle vara åtlyddes inte.

Ett problem var, att Fåhrée och hans läkare inte hade officers grad, vilket gjorde att deras åsikter och önskningar inte alltid togs på allvar. Detta märktes även på soldaterna, sjukvårdarna och vaktmästarna, som inte åtlydde läkarnas tillsägelser och var försumliga och tog sig rättigheter.

Kontrollen över de inskrivna var dålig, man kom och gick hur som helst. En del gick hem till sina torp. Föräldrar kom och hämtade hem sina söner. Vid ett tillfälle hade nr 39 Trast vid Västerbottens regemente Överstelöjtnantens Kompani, boende 1/8 mil från staden, fått tillåtelse att gå hem, eftersom han skulle få god skötsel av sin rotebonde och sin hustru, mot

villkor att rapportera var fjärde dag, om han levde eller hade dött. Då Fåhrée efter 2½ månad ingenting hört från honom, ilsknade han till och skrev till Wegelius:

> Anordna en häst, låt den kosta vad den vill för min räkning, välj en pålitlig underläkare och sänd honom till den fördömde västerbottningen, som jag på tro och ära lät gå till sin käring under löfte att rapportera, men som aldrig låtit höra av sig. Låt nu hämta den 1000 dj...n och rapportera dess återkomst.

Vid en kontroll i Umeå landsförsamlings kyrkböcker visade det sig, att nr 39 Trast hette Olof Olofsson och hade sitt torp på Teg eller Ön. Han dog i fältsjuka den 14 november 1808, begravdes den 16 och efterlämnade hustru och två omyndiga barn.[16]

Inför all denna oreda kände sig Fåhrée maktlös. Han klagade över "villervallor och elände på denna usla strand". I januari 1809 sände han ett brev till general Cronstedt, vari han redogjorde för läget och beskrev sin nöd. Generalen ställde helt upp på Fåhrées sida. I sitt svar betonade han bland annat:

att inga förflyttningar av sjuka får ske utan fältläkarens medgivande
att vaktmästarna skall ta hand om döda och lägga dem i kista och efter läkares förordnande föranstalta om begravning
att sjukhusvaktare och vaktmästare, som inte håller lokalerna snygga eller försummar de sjukas vård eller fördriver tiden med spel skall arresteras
att sjukhusvaktarna skall tillse att provianten blir tillredd och utdelad och inte försvinner hos någon kokerska. Om så sker skall kokerskan avskedas
att ingen får lämna sjukhuset utan permission
att sjukhusreglementet skall ofta uppläsas för underordnade.[17]

Med generalens svar i handen gick Fåhrée ut till sina läkare med anvisningar, för att få ordning till stånd. Inte allt åtlyddes. Sjukhusjournaler fördes inte av alla. En del läkare visste inte hur de skulle skrivas, andra ville inte med motiveringen, att skrivandet gjorde dem "mer till kolumn- och linjalskarlar än läkare". Klart är att läkarnas arbetsbörda var så stor, att de flesta helt enkelt inte orkade. Till sist orkade inte heller Fåhrée mer utan begärde avsked. Detta förvägrades honom, och han tvingades arbeta vidare.

Dödligheten

Trots sjukvårdspersonalens ansträngningar att med vård och mediciner bota de sjuka var dödligheten ofantligt stor. Bristerna i lokalerna, på utrustning och på förnödenheter såsom mat, var alltför stora för att kunna övervinnas. Flera av fältsjukans sjukdomstillstånd ledde till en snabb död, ibland efter endast tre veckor till en månad efter insjuknandet. En rapport säger, att under oktober, november och december 1808 dog på sjukhusen i Umeå 1 115 av intagna 3 800 sjuka d.v.s. nära 30 procent. Av Röbäcksjournalerna framgår, att under tiden 29 september 1808 till 3 mars 1809 fanns 1 239 inskrivna varav 578 dog, vilket motsvarar 46,5 procent. Av de döda var 340 svenskar och 238 finnar.

Omhändertagandet av de döda

Det fanns föreskrifter om hur man skulle begrava de döda. De ansågs smittofarliga och skulle jordas på 3 alnars djup. Liken skulle läggas i kistor och täckas till en tvärhands höjd med kalk, aska eller sönderstötta kol. Locket på kistan skulle tillspikas väl, och kistans fogar bestrykas med beck, tjära eller talg. Kistan skulle slutligen täckas med kalk, aska och jord.

Med den stora mängden döda var det omöjligt att uppfylla

dessa krav. Man var också tvungen att hitta begravningsplatser i närheten av sjukhusen. De kunde ju inte rymmas på kyrkogården invid kyrkan på Backen. Kyrkhamns sjukhus begravde sina döda på Västerhiskeheden, Röbäcks sjukhus på heden 200 meter väster om byn mellan nuvarande Skravelsjövägen och Krigsvägen. Klabböle sjukhus tros ha begravt sina döda vid Storsjömorsjön och nere vid älven i den s.k. Ryssbögen, som kallats så, trots att det troligen inte ligger några ryssar i den.

Krigsgravarna i Röbäck

Krigsgravarna i Röbäck undersöktes 1951 av museets personal under ledning av amanuensen Cajmatz.[18] Då bekräftades mycket av det som gått som muntlig tradition inom byn. Ett sammandrag av landsantikvariens rapport må här anföras.

Traditionerna om krigsgravarna i Röbäck har då och då vunnit bekräftelse, när man vid grävningar på byallmänningen i nedersta delen av Röbäcksheden nära Skravelsjövägen träffat på både kistrester och skelettdelar. Det kunde konstateras att dessa fynd gjorts inom ett område som begränsas av Strandbergs, Brodins och Boströms gårdar. Man ansåg sig kunna utpeka en långgrav som börjar vid Strandbergs uthus ca 50 m NNO landsvägen och sträcker sig 60 á 70 m i samma riktning. Vid en provgrävning ca 100 m från landsvägen inom den föregivna gravens område anträffades kistrester och ett skelett liggande 55 cm under markytan. Grävningarna fortsatte vinkelrätt mot detta skelett, så att två kistor iakttogs V och en Ö om den först påträffade. Om markytan är densamma som vid gravläggningen är svårt att säga, då platsen länge använts som militärt ridfält och då saknade all vegetation.

En planritning som gjordes visar en långgrav, som omöjligt kan rymma de minst 578 soldater som dog i Röbäck. Förnyade grävningar måste påträffa fler långgravar vid sidan om

den man hittade 1951. Som en följd av utgrävningen och under medverkan av Umeå rotaryklubb, Föreningen Norden m.fl. invigdes en minnessten på platsen vid firandet av Nordens dag den 30 oktober 1956. Platsen sköts idag på ett fint sätt av Kyrkan.

Under den mycket kalla vintern 1808–1809 var det oerhört svårt att hinna gräva gravar. Med de bristfälliga redskap man hade kunde man inte gräva så djupt som det föreskrevs. Från Kyrkhamns sjukhus berättas, att man där hade 12 man, som enbart hade till uppgift att gräva gravar. Motsvarande antal torde ha funnits i Röbäck. Liken placerades ibland i en uthusbod i väntan på gravsättning. I en av Lars Widdings böcker berättar han, att man i en bod i Röbäck hittat 30 ihopfrusna lik. När gravsättningen var gjord, hände det, att man inte hann gräva igen, innan snön kom och täckte graven. Vårsolen avslöjade sedan vad som gömts under snön.

Röbäcks och Tegs byamän klagade i maj 1809 hos landshövdingen över förhållandena:

> [...] ett hundratals ofvan jordytan liggande nakna döda kroppar ej hafva erhållit annan begrafning, än hvad som kan väntas af en fiende på ett slagfält, och ej en gång så hyggligt, då de äro kringströdda i alla sin nakenhet till ett ohyggligt spektakel.[19]

Kistor var det brist på och vapenrocken var ofta den svepning den döde bestods med.

Ryska trupper över Kvarken

Den 18 mars 1809 sade ryssarna upp den vapenvila man slöt med svenskarna den 20 november 1808. En rysk trupp på 3–4 000 man, som svenskarna trodde vara på 9–10 000 man, tå-

gade den 20 mars över Kvarken från Valsörarna mot den svenska kusten. Efter tre nätter ute på Kvarken i 20 graders kyla och blåst, varunder 200 ryssar frös ihjäl varje natt, siktade svenska spanare en stor rysk avdelning utanför Obbola. De hade slagit läger runt ett infruset fartyg, som de tänt på för att värma sig. "De rörde sig likt en myrstack, men stelt och utan ordning och skilda från sina vapen." Fänriken Montgomery, senare landshövding över Västerbotten, rapporterade detta till överstelöjtnanten von Törne och föreslog ett snabbt anfall i nattens mörker, men denne ska ha svarat: "Vi äro för svaga, knappast 700 man, och vi hava inga kanoner. Tag dig en smörgås! Innan morgonen äta vi kanske hos Abraham, Isak och Jacob."[20] Ytterligare ett olyckligt beslut bland många andra under detta krig.

I gryningen den 22 mars syntes ryska trupper i Degernäs på väg upp efter älven. Svenskarna drog sig tillbaka mot staden inför den, som de trodde, övermäktiga motståndaren. Det ledde till att staden efter några timmar uppgavs utan strid. Man kom överens om att svenskarna skulle utrymma staden och tåga söderut före klockan fyra samma dag. Alla förråd skulle överlämnas till ryssarna. Endast proviant för 4 dagar skulle svenskarna få ta med sig. När de skulle förse sig ur förrådet, kom de över det brännvin, som där fanns, och kaos utbröt.

När ryssarna mellan klockan 6 och 7 på eftermiddagen med 590 man tog staden i besittning rådde där stor oreda. Druckna soldater överallt. Det gick så långt, att man måste tillkalla en rysk ordningsvakt på 100 man för att avstyra de värsta uppträdena.[21]

Utrymning av sjukhusen

Omedelbart efter det att Fåhrée fått reda på att ryssarna var i antågande, insåg han faran för plundring och organiserade därför så, att allt som kunde räddas av Kyrkhamns sjukhus, räddades. Han föreslog också att sjuka och Kronans förråd i Röbäck skulle

transporteras bort, men på grund av oenighet inom ledningen, och därför att röbäcksborna redan hade flytt bort med sina hästar, blev allt kvar i byn. Fåhrée beordrade läkarna att stanna kvar för att bevaka de sjukas rätt.

Den 23 mars inspekterade ryska officerare de förläggningar, där ryska sårade fanns, varvid de klandrade den ryske läkaren Schwabitsch för att han inte ordnat det bättre för sina landsmän. Detta tog Schwabitsch så hårt, att han inte ville följa med trupperna hem efter krigets slut utan valde att flytta till Stockholm, där han mottogs väl och fick godkännande som läkare. Under den fortsatta inspektionen fann man, att svenskarna inte bodde bättre än de ryska sjuka och inte heller behandlades bättre. Något klander mot svenskarna framfördes därför inte från deras sida.

Under inspektionen upptäckte de, att den stora fina prästgården på Backen stod tom. Den lade de beslag på för att tina upp 350 ryssar, som förfrusit sig under vandringen över Kvarken.[22]

Röbäck ockuperades

Den 25 mars invaderade livgrenadjärjägare och artilleri Röbäck. De föste in läkarna i en liten kammare och de sjuka i fyra "icke stora stugor". Förråden plundrades. En rysk instrumentkista, som tidigare tagits av svenskarna, kände ryssarna igen "dels af ryssoljelukten uti fodralet, dels ock af den ryska signatur, som fanns på locket".

Sedan Umeå och närmaste omnejden plundrats, återvände ryssarna lika hastig som de kom. Under hot om straff tvingade de en mängd bönder att följa med och köra krigsbytet över Kvarken. Den 28 mars var Umeå åter fritt från ryssar, så när som på 100 kosacker, som kvarlämnats.

Krigssjukhuset i Röbäck avvecklades någon gång under våren 1809. Exakt när har inte gått att utröna.

Civilbefolkningen fick lida

För röbäcksborna blev krigssjukhuset en katastrof. De blev en minoritet i sin egen by och fick finna sig att deras egendom skövlades av den stora mängden soldater. De klagade hos landshövdingen men fick föga hjälp.[23] Det måste också varit hemskt att återkomma till byn och finna den plundrad av ryssarna. Rysskräcken från 1714–1721 grep tag i folket igen och satt kvar långt fram i tiden. I Röbäck sa man: "Ryss'n je fali, han sikt åt öga" ('Ryssen är farlig, han siktar på ögat').

Värst var ändå, att de sjuka soldaterna spred sin smitta över hela umeåtrakten. Fältsjukan drabbade hundratals civila. Av Umeås befolkning på 1 000 personer dog 200 från hösten 1808 till hösten 1809, alltså 20 procent. Dödstalet för Umeå landsförsamling var ännu större.[24] Där dog 1 511 personer under 1808 och 1809. Som jämförelse kan sägas, att under de sju första åren på 1800-talet dog 198 personer i genomsnitt per år. Invånarantalet i Umeå landsförsamling, som 1809 omfattade även Holmön, Sävar, Holmsund, Hörnefors och Degerfors, var det året något över 8 400 personer. Fältsjukan härjade dock mest i byarna närmast kyrkan, varför dödsprocenten där var avsevärt högre än i övriga delen av församlingen och i staden. Söndagen den 22 januari 1809 begravde prästen på Backen 41 församlingsbor.

Siffrorna för Röbäck är grymma. Under de nio första månaderna 1808 dog åtta röbäcksbor. Under de tre sista månaderna dog 36. Under tiden oktober 1808 till och med mars 1809, den tid då sjukhuset var i drift, dog 80 stycken. Totala antalet döda under 1808 och 1809 var 110 personer, vilket innebär att 1/3 av byns befolkning dog under de åren. Endast tre av byns 31 hemman klarade sig utan besök av döden. Värst drabbat var hemman nr 6 med nio döda. Söndagen den 11 december 1808 begravdes sju röbäcksbor.

*

Till sist ett par funderingar: Hur kunde tsar Alexander av Ryssland börja ett krig mot Gustav IV Adolfs Sverige? De var ju faktiskt svågrar.

Varför fick de sjuka på krigssjukhusen i umeåtrakten lida sådan brist på mat och kläder, när Kronans förråd i Umeå var välfyllda? Där låg 900 tunnor mjöl, 600 kannor brännvin, 29 000 strumpor, 5 300 stövlar, 2 820 gevär, 134 690 patroner och 471 tunnor krut, som ryssarna lade beslag på och tvingade svenska bönder att forsla över till Vasa.[25]

Noter

1 För allmänna historiska uppgifter hänvisas till historieböcker, t.ex. Ohdner-Westman 1940, Falk-Tunberg 1942 eller Lindqvist 1998.

2 Ekvall 1955, 1957.

3 Ekvall 1957, *Västerbotten* 1955.

4 Lindén 1908.

5 Ekvall 1955, 1957.

6 Wegelius J.E., Röbäcksjournalerna, ej komplett kopia i Västerbottens regementes museum, originalet i Finska läkarsällskapets arkiv, Helsingfors.

7 Ekvall 1955, 1957.

8 Ekvall 1955, 1957.

9 Ekvall 1957.

10 Ekvall 1957 (med hänvisning till O. Medin).

11 Med "slem" avses här troligen något trögflytande från växtriket. På annat ställe talas om slemmiga växter.

12 Ekvall 1957, som hänvisar till A.J. Amnéus.

13 Bergenstråhle 1917, Ekvall 1955, Steckzén 1922.

14 Bergenstråhle 1917, Ekvall 1955, Steckzén 1922.

15 Lindén 1908.

16 Död- och begravningsbok, Umeå landsförsamling 1808–1809. HLA.

17 Lindén 1908.

18 Ekvall 1955, 1957, *Västerbotten* 1955.

19 Faktablad 1809. Originalet troligen uppbrunnet vid stadens brand 1888.

20 Ekvall 1955, Fahlgren m.fl. 1958.

21 Fahlgren m.fl. 1958.

22 Om ryssarnas inspektion berättas i Ekvall 1955.

23 Uppgiften om böndernas klagan härrör från den rapport, som lämnades av kronofogde Bergstedt, sedan landshövdingen givit order om att undersöka hur krigsgravarna sköttes våren 1809. Rappporten nämns i Bergenstråhle 1917, Ekvall 1955, 1957.

24 Död- och begravningsbok 1808–1809, Umeå lfs, HLA. Där uppges 1511 döda under perioden. Jag har gått igenom hela dödboken och sammanställt min statistik på dess uppgifter.

25 Fahlgren m.fl. 1962.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Död-och begravningsbok 1808–1809. Umeå landsförsamling, HLA.

Wegelius J.E., Röbäcksjournalerna, ej komplett kopia i Västerbottens regementes museum, originalet i Finska läkarsällskapets arkiv, Helsingfors.

Litteratur

Bergenstråhle, C.G.A., *Kungl. Västerbottens regementes krigshistoria.* Stockholm 1917.

Ekvall, S., Krigssjukhusen och krigargravarna vid Umeå. Artikelserie om 22 avsnitt i *Västerbottens-Kuriren*, Umeå 1955.

Ekvall, S., Sjukvårdsförhållandena i Västerbotten under 1808–1809 års krig. Särtryck av Kungl. Krigsvetenskapsadakemiens Handlingar och Tidskrift nr 9. 1957.

Fahlgren, K. m.fl., *Övre Norrland förr i tiden Nr 2, Under krig och örlig.* Bokförlaget Botnia, Umeå 1958.

Fahlgren, K., m.fl., *Övre Norrland förr i tiden Nr 7, Läkare och sjukvård.* Bokförlaget Botnia, Umeå 1962.

Faktablad 1809 Krigssjukhusen. Den svenska historien i samarbete med tipstjänst. Västerbottens regementes museum. U.å.
Falk, E. & S. Tunberg, *Svensk Historia för Gymnasiet*. Stockholm 1942.
Lindén, K.E., *Sjukvård och läkare under kriget 1808–1809*. Skrifter utgivna av Svenska litteraturaursällskapet i Finland LXXXV. Helsingfors 1908.
Lindqvist, H., *Historien om Sverige, När riket sprängdes och Bernadotte blev kung*. Stockholm 1998.
Ohdner, C.T. & K.G. Westman, *Lärobok i fäderneslandets historia*. Stockholm 1940.
Steckzén, B., *Umeå stads historia 1588–1888*. Umeå 1922.
Västerbotten 1955. Västerbottens museums skriftserie. Umeå 1955.

LASSI FORDELL

Vasatrafiken

Älv- och åmynningar har i alla tider och överallt dragit till sig människor. Orsaken är främst vattnet som ett suveränt medium för kommunikation. Så blev också Umeå till. Såväl den äldsta placeringen runt "Hamna" vid Backen och den nuvarande på "Sandahemmanet" som utvecklingen i Holmsund är bevis på sjöfartens betydelse för samhällsbygge.

Vid mitten av 1800-talet besöktes Umeå under den korta sommarseglationen av 132 fartyg från främmande och 152 från inrikes hamn. Reguljär båttrafik längs norrlandskusten började 1839 med ångfartygen *Norrland* och *Örnsköld*, som båda gjorde avstickare till Vasa.

Under första världskriget blev det av säkerhetsskäl ett uppehåll men 1918 återupptogs trafiken av *Turisten*, som bl.a. gjorde helgresor till Vasa för 15 kronor per biljett. 1939 var det dags för den lite större *Östern* att sköta transporterna av främst varor, men också personer, från Stockholm till Västerbotten och Vasa på den finska sidan. Uppemot ett tjugotal resenärer kunde *Östern* ha med per resa sommaren 1939.

Så kom det stora kriget.

Bara ett par år efter krigsslutet kom återstarten. Suomi Shipping kom i juni 1947 till stadskajen med *Pörtö*, som kunde ta 120 passagerare och 100 ton last. På jungfruturen hade fartyget dåligt väder och blev kraftigt försenat, men en grupp sångare på fördäck livades av åsynen av en trogen skara väntande umebor med blommor och välkomsttal. Succé! På sina 27 resor hade man 2 000 passagerare över Kvarken.

Bild 1. S/S Pörtö lägger till i Umeå, troligen 1948 . Foto: Bildarkivet, Västerbottens museum.

Pörtö var ett skraltigt fartyg och efter att ha fraktat inte mindre än 6 700 personer mellan Vasa och Umeå var det uppenbart att en förstärkning av flottan var nödvändig.

1949 startade "Korsholmsepoken" i och med att ångfartyget *Korsholm I* sattes i trafik av AB Wasa-Umeå med Toivo Asp som chef. Med plats för 200 passagerare, med matsal och hytter var hon ett lyft. På sina 49 tur- och returresor det året fraktade båten 7 644 personer liksom ett hundratal bilar, 30 motorcyklar och en försvarlig mängd flyttgods, för det var tiden för emigration för finländarna. Året efter passerades 10 000-gränsen, och sen har det rullat på över Kvarkens böljor.

Ett remarkabelt år var 1952, när Helsingfors stod som värd för sommarolympiaden. Då fick Mammon en extra framskju-

Bild 2. S/S Korsholm I lägger till i Umeå, troligen på 1950-talet. Observera de två mindre fartygen nedströms. Snart skulle Kyrkbron definitivt göra slut på Umeå som sjöstad. På 1940-talet kunde upp till 400 tilläggningar vid stadens kajer göras under en kort säsong. Foto: Bildarkivet, Västerbottens museum.

ten plats i Umeå. Erik Modig och Sune Dahlqvist bildade ett rederi och chartrade två fartyg (*Oslo* och *Avena*) som tillsammans med *Korsholm* skulle kunna frakta 3 000 passagerare och 220 bilar under den aktuella tiden. Till denna kapacitet kan läggas de ordinarie fraktarna *Ragne* och *Uman*. Konkurrens hade man även av flyg mellan Sundsvall och Vasa. SJ ställde upp med tillfällig persontrafik till uthamnen under olympiadveckorna. Resultatet blev en katastrofal förlust, speciellt för Modig et compani.

Resandefrekvensen hade i alla fall en stadig, nästan osannolik, kontinuerlig ökning. Affärerna gick som smort och vinster inhöstades. Hela tiden upplevde rederiet ett tryck på fler platser ombord och inte minst behovet av bilplatser. På *Korsholm II* och *III* kunde ett fåtal bilar få plats i lastrummet,

dit de vinschades ner och upp samt knuffades med handkraft upp på kajen. Efter ombyggnad kunde *III*:an ta upp till 35 bilar på detta sätt och betecknades som bilfärja. *Korsholm III* såldes 1967 och hade då fraktat 193 785 passagerare och 15 960 bilar åt rederiet. Den första egentliga bilfärjan var annars *Wasa Express*, som sattes in först den 10:e maj 1965.

Det stora hindret var givetvis isen. Säsongens längd var helt beroende av isläget. Vissa år kom man inte igång förrän i slutet av maj och kunde nödgas ställa in i början av oktober. Andra år kunde vara mera gynnsamma och tillåta en seglation om nio månader. Diskussioner om inköp av isgående färja återkom allt oftare i rederiets ledning. Hamndirektionen med hamnkapten Gustaf Holmquist i täten drev energiskt på Sjöfartsverket om att sätta in isbrytande kapacitet för att hålla uppe sjöfart till alla hamnar upp till Luleå och Uleåborg. Detta ledde till framgång 1972, samma år som *Scania Express* med isklass 1A sattes i trafik mellan Holmsund och Vasa.

Andra hinder dök upp då och då. Ett sådant var passagerarskatt för finländska resenärer, den så kallade "taggtrådsskatten", 1967–71, andra var införselbegränsningar, en lindrig smittkoppsepidemi i Stockholm, Estoniaolyckan med åtföljande ändring i lastningsrutiner, devalvering i Finland med 30% och i Sverige med 16%, oljekriser m.m.

Trots en mängd svårigheter växte trafiken nästan oavbrutet och rederiet gjorde goda vinster. Det lockade förstås konkurrenter ut på böljan. Finska Ångfartyg AB, Bore och Jakob Line kan nämnas som utmanare till Oy Vaasa-Umeå AB, som var huvudredare tills Silja kom in 1973 för att efter Sveriges EU-inträde och slopandet av taxfree tas över av RG-line. Bland de umebor som varit redarpart kan nämnas Erik Modig, en inte alltför okänd umeprofil.

Att det finns mycket humor i våra befolkningar framkom när en namngivartävling utlystes för den färja som skulle komma att heta *Fenno Express*. Det kom in 11 600 namnför-

slag, varav *Fenno* kom på tionde plats men antogs av rederiet som det bästa. Bland de mera skämtsamma förslagen kan nämnas: Ännu en finne, Iso Antti (Storantti), Härmäläinen, Koskenkorva Express, Evert Nyman (= kaptenen), Romeo Express, Julia Kekkonen, Slurken av Finland, Peyton Place Express samt Bonanza.

Ju större färjor, desto större behov av hamnkapacitet. På umeåsidan flyttades tilläggningen från kajen vid "Tullhuset" via Sandvikskajen och Södra Kajen till den nuvarande terminalen ute vid Hillskär. På finska sidan diskuterades en uthamn på Replot, men tyvärr skrinlades de planerna. I stället blev det Vasklot, som ligger närmare centrum. Där byggdes i anslutning stora lagerlokaler, bilterminal m.m. och vid vägen mot centrum ett attraktivt hotell.

Ett betydelsefullt år blev 1999 när taxfree hävdes på traden. Även om "vinsten" i butikerna ombord för resenären var rudimentär, så hade rederierna kunnat hålla låga biljettpriser med hjälp av intäkterna från handeln. Resandet kollapsade på några år mellan 1998 och 2001. Antalet passagerare gick från 836 000 till 83 000, långtradarna höll ställningarna men bussantalet sjönk från 2 250 till 201 på samma tid. Resandeantalet kom trots de usla båtarna med ringa service och skyhöga priser att stabilisera sig på dryga 100 000, vilket får vara intäkt för att trafikleden behövs.

På följande sidor presenteras en omfattande statistik över Vasatrafiken.

Källor

Holmquist, Gustaf, *Konsten att tjäna pengar åt andra – åt alla.* Umeå 1992.
Umeå Hamn, Årsberättelser. Finns komplett på Hamnkontoret, Umeå uthamn.
Västerbottens-Kuriren.

Tabell. Fartyg som upprätthållit trafiken mellan Umeå och Vasa åren 1947–2004 med en del tilläggsfakta (spalterna Passagerare och Bilar/långtradare/bussar) samt diverse kommentarer (i spalten Övrigt). De siffror som står angivna på sista raden inom varje år uppger det årets totala antal passagerare, bilar, långtradare och bussar, räknat på alla fartygen sammanlagt.

År	Fartyg	Passagerare	Bil/långtr/buss	Övrigt
1947	Pörtö	2000		
1948	Pörtö	6690		
1949	Korsholm I	7644	ca 100	
1950	Korsholm I	10069	>100	
1951	Korsholm I	11684		
1952	Korsholm I s/s Oslo m/s Avena			"Olympiaåret"
1953	Korsholm I	13000	253	
1954	Korsholm I	14500	353	
1955	Korsholm I Korsholm II	17041	551	Även Örnsköldsvik
1956	Korsholm I Korsholm II Örnen	15900 54042	4908	Ö-vik + Härnösand +1204 till Ö-vik Totalt 400 turer
1957	Korsholm I Korsholm II	17500	786	Ö-vik
1958	Korsholm I Korsholm II Korsholm III	16160	929	158 turer Umeå–Vasa 24 turer till Ö-vik
1959	Korsholm II Korsholm III s/s Örnen	25817	2193	Umeå 196 turer Ö-vik 26 turer
1960	Korsholm II Örnen Korsholm III	10841 36845	3546	Vasa–Ö-vik Vasa–Umeå
1961	Korsholm II Korsholm III Örnen	11 321 54 042	4908	10/4–30/12 (rekord) +1 204 till Ö-vik Totalt 400 turer
1962	Korsholm II Korsholm III			

År	Fartyg	Passagerare	Bil/långtr/buss	Övrigt
1962	Ornen	55018	5858	
1963	Korsholm III			
	Örnen			
	M/s Wasa	54293	6663	
1964	Korsholm III			
	Örnen			
	Wasa	70460	9007	
1965	Korsholm III			W E var den första "bilfärjan" med trafik året runt. Sista året med Korsholm till stadskajen
	Wasa Express			
	Örnen	89529	11975/102/264	
1966	Korsholm III			
	Wasa Express	104347	14139/103/609	
1967	Wasa Express			Linje till Sundsvall öppnades
	Botnia Express	133827	18520/148/829	Konkurrens av Wellamo.
1968	Wasa Express			Ny hamn i Vasklot och planer på utbyggnad i Umeå uthamn
	Botnia Express	188576	25713/248/1527	
1969	Wasa Express			
	Botnia Express	239410	32654/356/2594	
1970	Wasa Express			
	Botnia Express			
	Polar Express	313748	42622/472/2783	
1971	Wasa Express			Nästan hela året runt för första gången. Trafik m Umeå, Ö-vik och Björneborg–Sundsvall
	Botnia Express			
	Polar Express			
	Fenno Express	412849	52955/3709/726	
1972	Wasa Express			Året runt seglation. 1604 turer Vasa–Umeå
	Botnia Express			
	Polar Express			
	Fenno Express	310035	33809/3726/639	Siffrorna gäller endast Vasa–Umeå

År	Fartyg	Passagerare	Bil/långtr/buss	Övrigt
1973	Botnia Express			
	Fenno Express			
	Polar Express			
	Scania Express			
	Wasa Express	326574	38012/3231/760	
1974	Botnia Express			
	Fenno Express			
	Polar Express			
	Scania Express	229340	31887/2363/647	Oljekrisen!
1975	Fenno Express			
	Polar Express			
	Scania Express	273824	36266/2944/952	
1976	Fenno Express			
	Polar Express			
	Scania Express	301582	46002/3091/1169	43568 ton styckegods
1977	Fenno Express			
	Polar Express			
	Scania Express	310002	51266/3567/1075	
1978	Fenno Express			
	Polar Express			
	Wasa Express	389319	61786/4090/1288	
1979	Fenno Express			
	Polar Express			
	Wasa Express	421209	55693/4434/1724	
1980	Botnia Express			
	Fenno Express			
	Polar Express			
	Wasa Express	397151	53038/4 077/1991	
1981	Botnia Express			
	Fenno Express			
	Polar Express			
	Wasa Express	446048	59839/4 826/2681	
1982	Botnia Express			
	Fenno Express			
	Wasa Express	453327	60322/4325/3081	
1983	Botnia Express			
	Fenno Express			
	Wasa Express	438483	55217/5260/3527	84419 ton styckegods

År	Fartyg	Passagerare	Bil/långtr/buss	Övrigt
1984	Botnia Express Fenno Express Sally Express Wasa Express	487834	59950/4750/3604	
1985	Botnia Express Fenno Express Wasa Express	628027	69017/5239/4126	Ny linje: Umeå–Karleby
1986	Botnia Express Fennia Wasa Express	527088	66204/5027/3789	"Estonia-året"
1987	Botnia Express Fennia Wasa Express	591039	66069/5185/4037	Minnet är kort!
1988	Botnia Express Fennia Wasa Express Jetcat	599823	60876/5008/3697	Katamaran från stadskajen
1989	Botnia Express Fennia Wasa Prince Jetcat	704818	67777/5060/3676	Konkurrens av KG-Line med färjan Scandinavia. 118147 ton styckegods
1990	Botnia Express Fennia	650029	73957/5060/3570	Umeå–Jakobstad: Polar Princess och Fenno Star
1991	Fennia Wasa King	750178	70149/4060/5074	Umeå–Jakobstad: Polar Princess
1992	Wasa King Fennia	832956	71327/5106/5024	
1993	Wasa Queen Fennia Silja Festival Wasa Sun	669403	55231/5312/4199	Nytt rederi: Silja Line Wasabåtarna
1994	Wasa Queen Fennia Silja Festival	630086	49711/5673/3657	
1995	Wasa Queen			

År	Fartyg	Passagerare	Bil/långtr/buss	Övrigt
1995	Fennia			
	Silja Festival	605114	55833/5614/2568	
1996	Wasa Queen			
1996	Fennia	741970	69544/6962/2586	
1997	Fennia			
	Wasa Express	817730	71485/7846/2526	
1998	Fennia			
	Wasa Jubelee	836486	69897/7869/2250	Rekordåret!!!!
1999	Fennia			
	Wasa Queen	539794	52505/7133/1511	Nu märktes bort-tagandet av taxfree
2000	Wasa Queen	299730	52505/4780/855	
2001	Traden			
	Gute			
	Transparanden			RGline tar över
	Casino Express	83192	20672/3440/201	Panik i redarleden!
2002	Transparanden			
	Casino Express	104875	24585/4686/325	
2003	Casino Express	108543	25180/5553/359	
2004	Casino Express	108880	24582/7589/337	

Som avslutning ges nedan fyra sammanfattande diagram som visar antalet bilar 1947–2004, antalet långtradare 1965–2004, antalet bussar 1965–2004 samt antalet passagerare 1947–2004.

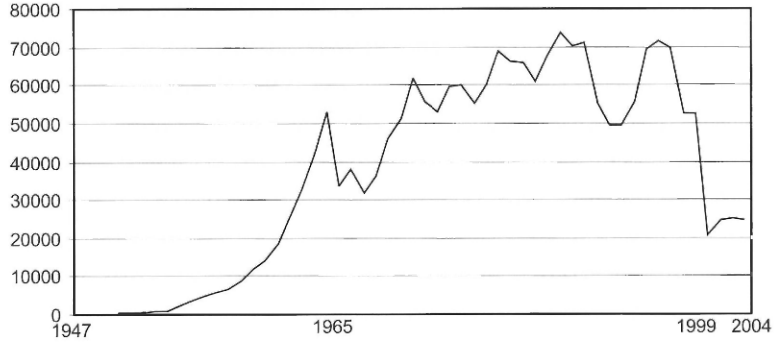

Diagram 1. Antalet bilar 1947–2004 i trafiken över Kvarken.

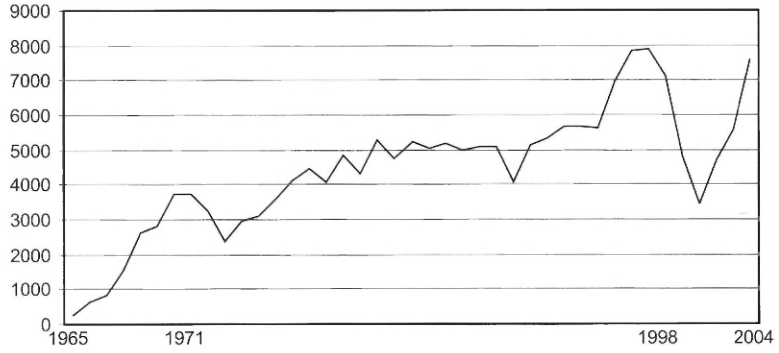

Diagram 2. Antalet långtradare 1965–2004 i trafiken över Kvarken.

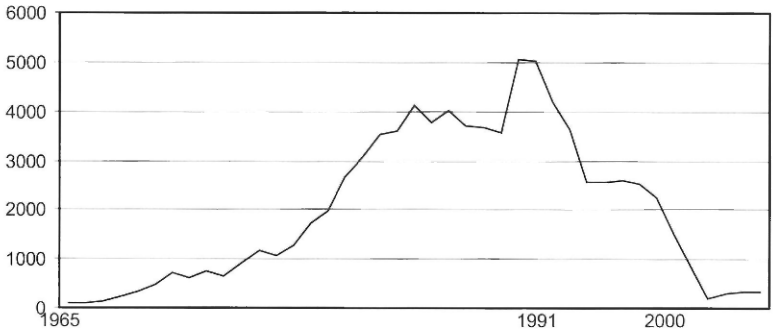

Diagram 3. Antalet bussar 1965–2004 i trafiken över Kvarken.

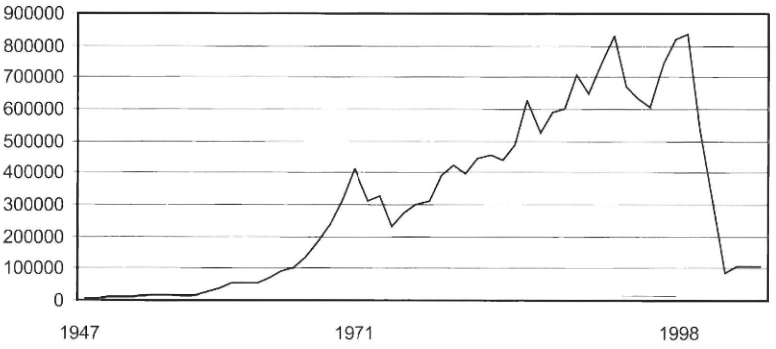

Diagram 4. Antalet passagerare 1947–2004 i trafiken över Kvarken.

FILIP GERHARDSSON

Av kärlek till språket

Ett varmt tack för det fina kulturpris jag fått![1] Det var för mig oväntat, ja överraskande. Det är kanske rimligt att jag här inledningsvis talar om vem jag är och vilka omständigheter som kan ha fört mig hit i dag. För en del av Er är jag nog mest en gammal gubbe. Jag fyllde nyss 86 år.

Jag föddes som bondgrabb i Vännäs socken som den andre i en syskonskara om åtta, varav sex var pojkar. När den gamle kyrkoherden kom till vårt hem för att döpa den femte pojken i svit, blev han bekymrad och for ut i den prästerliga sucken: "Det är allt bra synd om dej Edit som inte fått någon av den goda sorten." Runt omkring sej såg han idel rundklippta pojkhuvuden. Min mor blev sårad. Hon tyckte om sina söner. Som protest födde hon nästa gång en flicka. Men då hade kyrkoherden efter 40 år i församlingen flyttat till Äppelviken i Stockholm och hon kunde inte nå honom med sitt bevis på kristlig hörsamhet.

Min far var en ur många synpunkter föredömlig man. Alltid alert. Inga gårdagsinflytelser där inte på grund av fylla. Snabb utan att vara slarvig. Ordfyndig och rakt på sak. "Vad ni än tar er till pojkar, så gör rätt för er", brukade han säga. "Och se till att ni har bra verktyg i händerna." Han höll styvt på att lien skulle vara välslipad, sågen välskränkt och yxan vass. "Och det ni gör, gör noggrant. Kan ni inte det så överlämna jobbet till någon annan och stå där och skäms." Och far krävde även att det skulle våra spänst i steget. Släpade vi på benen – kunde bli så efter söndagens tröttande fotbollsäventyr – kunde vi få veta: "Jaha, jaha, dagen från oss skrider å

köm ejänn e möran kväll." ('...dagen glider ifrån oss och kommer åter i morgon kväll'.) Hörde vi inte upp, när han gav oss arbetsanvisningar kunde det bli: "Va å va? – jer du allena en främling i detta Mesopotamien?" Arg kunde han bli, men han hade inte för vana att svära. Utan svordomar kunde han trycka till med: "Jer du sä jubilates kalvut dum" eller "no jett fäll du va född te farstun då mamma var bort" ('nog lär du vara född i farstun då mamma var borta'). Han hade sitt fäderneärvda märgfulla bygdemål och då behövde han inte svära. När han vid ett tillfälle retat upp sig på en bybo som hade burit sej fäaktigt åt kunde han mena: "Den där sku du få ta uti föjsportn å randa opp ('...och ge ett kok stryk') och detta då på en plats lämpad för bestraffning av fähundar, nämligen "föjsportn", d.v.s. porten till fähuset. När han en gång kom till oss ute i skogen (det var i april 1940 och han hade i radion där hemma hört, hur Tyskland invaderat Norge) var han rasande på "tjyvtysken söm bränt opp Narrvik". Och han tillfogade: "En sån varäls söm Hitler sku du få söbb inne en spiktunn å skick utät Niagara" ('en sådan varelse som Hitler skulle du få stoppa i en spiktunna för färd utför Niagara').

Hemma i byn med anor från åtminstone 1400-talet gällde traditionen "skomakare bli vid din läst, bonde vid din torva och soldat vid ditt svärd". För ett bondebarn var det närmast en utopi att få studera. Det skulle ha uppfattats som monumental högfärd. Studier var förbehållna "bättre mans barn". Dispens kunde möjligen gälla för "småkarana å den söm var ofälu" ('småkarlarna och den som var ofärdig', d.v.s. 'småväxta och invalider'). Men nu var farshemmanet av ringa areal och kunde omöjligen ge bärgning åt åtta barn. Min äldste bror hade modet att bryta isen. Han lämnade jordbruket, skogen och flottningen, började försiktigtvis på folkhögskola, läste vidare och blev så småningom ett världsnamn inom sektorn teknisk arbetshygien.[2] Hade hon då bara fött högfärdsblåsor och latmaskar? Forskarvärlden skulle så småningom notera

att så inte var fallet. Men när den femte i syskonraden också tog sig till att studera (teologi), vågade vår mamma i rädsla för bybornas dom inte tala om vart han tagit vägen.

Genom min äldste brors tillskyndan kom även jag in i studier som dock avbröts av värnpliktstjänstgöring några år, avslutade med officersutbildning. Jag hade dock inte lust till någon framtid i den sysslan. Jag trivdes i bondelivet och avsåg att återgå till fädernetorvan, när väl freden brutit ut. Men nu blev det inte så och jag är en typisk illustration till talesättet att ödet styr våra steg. Hur det gick till ska jag förbigå här, men jag må dock nämna att en landsfogde grep in i mitt liv – utan att jag begått något brott – och styrde mig över till studier i realskola och gymnasium och slutligen på universitet. Nåja, jag hjälpte väl till på det sättet att jag frivilligt ställde upp i kursändringen. Och så – plötsligt stod jag där som chef inom polisen. Men språket då? Vart tog det vägen? Mitt språk.

Jaa, min barndoms och ungdoms språk (eller mål) kastade sej redan folkskolan över. Det var obildat att prata bondska. Gjorde man det, annonserade man lantligt ursprung och hörde inte hemma i de fina salongerna. Nu skulle man skärpa sej och "prata ytterst i mun", d.v.s. tala rikksspråk. Jag kämpade, stred och led. Led av det skälet att det nya språket, rikksspråket, inte passade mitt sinne eller min tunga. Rikksspråket var inte alls så nyanserat som min bondska. Det saknade ord. Med ett ord på bondska kunde jag uttrycka något som behövde flera meningar för att klargöras på rikksspråk (jag återkommer senare till detta spörsmål).

Och nu, nu hade språket i hög grad blivit mitt arbetsredskap. Mitt verktyg. Jag jobbade med min fars ord i skallen: "Hörr je pojkar, si dell att ja hav bra verktyg då je arbejt" ('hör ni pojkar, se till att ni har bra verktyg då ni arbetar'). Nu måste mitt språk vässas. I realskole- och studentstudierna jobbade jag friskt med det svenska språket. Läste exempelvis Strind-

berg och Hjalmar Söderberg. För att inte tala om Alf Henriksson. Hans varning för slarv med ord gav jag så småningom plats i mitt minnes klenodpåse:

> Ett ord som en människa fäster sig vid
> kan verka i oberäknelig tid.
> Det kan framkalla glädje till livets slut.
> Det kan uppväcka obehag livet ut.
> Ja, det påverkar livet på jorden.
> Så slarva inte med orden.

Det lät allvarligt det där. Men var troligen sant. Att tala eller skriva förpliktade. Väl inne i problemet drabbades jag av ny prövning. Ett tredje språk, juridikens. Ett språk bortom bondeliv, bondska och skönlitteratur. "Vi Gustaf med Guds Nåde, Sveriges Götes och Vendes Konung, Göre veterligt att Vi genom denna öppna fullmakt utnämna och förordna" kunde man läsa i mina behörighetsbevis som statstjänsteman och rättsvårdare. Och "havande med densamma hit inkomma skolat vid äventyr att ärendet ändå avgöres..." formulerade man sej i juridiska remisser, resolutioner och krav. Stenåldershmpor att bita i under åtskilliga årtionden. Det hade blivit min vardag, mitt språk. Förvånas inte över att jag otrivdes med det oftast pregnanta men likväl opoetiska och knastertorra kurialspråket, där man t.o.m. exempelvis ifråga om lagtext i långa kommentarer måste förklara vad man menat. Alltmer längtade jag efter min ungdoms lediga och märgfulla mål. I slutet av min tjänstetid slappnade jag väl ändå av och började leka med penna och skrivmaskin. Och då med dialekten som uttrycksmedel. Jag skrev skrönor. En del med verklighetsunderlag. Jag mådde väl av mina förehavanden. Det kändes gott att få använda de riktiga orden. Nu kunde jag inte heller i min frisläppthet låta bli att raljera och berätta. Jag kom inom räckhåll för radiojournalisten Robert Tedestedt i Skellefteå

och då small det. Han tog mig till radion.

Redan efter mina två första skrönor i radion kastade sej lyssnarna över mej och krävde mer. En tid nöjde man sig med radion men rätt snart åkte jag upp på scenen. Efter några år hade jag totat ihop uppåt ett 60–70-tal mer eller mindre osannolika berättelser. Rent praktiskt blev det jobbigt. Jag ansåg mig ha behov av inspelningshjälp och vände mig till det som nu heter DAUM här i Umeå men som då hette något annat. Chefen där – som nu är några chefer bakåt i tiden – gav mig besked att det finns en firma i Stockholm som – mot betalning förstås – kunde bistå mej. Ställd inför detta svala intresse köpte jag själv inspelningsutrustning och inrättade en studio i min bostad.

En bit in på nittiotalet träffade jag vid en "dialektfestival" i Lövånger den dåvarande chefen för DAUM, Jan Nilsson. Han bad mig komma till DAUM för att bli inspelad och arkiverad. Jag var purken efter mitt första försök hos DAUM och svarade inte på inviten. Några år senare träffade jag Nilsson på nytt (i Lövånger). Han bad mig att inte vara långsint och jag hörsammade inbjudan. I början av 1997, jag hade då flyttat till Umeå, inställde jag mig hos DAUM som under tre dagar spelade in 37 av de "skrönor" som jag gallrat fram ur min repertoar. Jag indelade materialet i fyra avdelningar:

1) Öden och Äventyr
2) Kufar och Profiler
3) Jakt och Jägare
4) Kvirr, Trender, Samhällskritik,

I november 1997 kallade DAUM till presskonferens. Där skulle Astrid Lundgrens nyutkomna bok om Nysätramålet och mina av DAUM nu framtagna tio CD och lika många kassetter presenteras. Utan anspråk på royalty lämnade jag DAUM medgivande att använda skivorna och kassetterna

som affärsvara. Vid presskonferensen inställde sig från Sveriges Radio i Umeå programledaren och journalisten Per Runesson. Han lanserade idén att Radio Västerbotten skulle starta ett dialektprogram med sändningstid varje vecka. Jag lovade att under Runessons ledning ställa upp som bisittare under sändningarna och som utredare vid uppkomna spörsmål. Programmet skulle förutsätta lyssnarnas medverkan och kallas *Ordbruk*. Eftersom DAUM inte ansåg sig ha resurser att bevaka alla utsändningarna, åtog jag mig uppgiften att på min studioanläggning i hemmet spela in alla program, redigera dem och överlämna de färdiga kassetterna till DAUM. Jag hade inga anspråk på ersättning men skulle få viss hjälp med förbrukningsmaterialet, d.v.s. kassetterna. Det kom att bli ett av radions populäraste och mest efterfrågade och långlivade program. En timme/vecka det första året och därefter 30 minuter/vecka. I sju år och två månader avsatte Sveriges radio programtid för *Ordbruk*. Hela tiden gick programmet för högtryck. Ingen avmattning hade märkts, när programmet för sista gången sändes 10 januari 2005. Finalen var föranledd av att programledaren Runesson gick i pension. Själv var jag då 82 år och ansåg mej böra frånträda min uppgift, innan jag måste ledas ut på grund av ålderdom. Alla program spelades in genom min eller min hustrus försorg. Innan leverans skedde till DAUM, redigerade jag bort den pausmusik som inlagts i programmet. Slutprodukten blev 91 kassetter – om 90 minuter vardera – från 291 inspelningstillfällen. Hos DAUM fick man så småningom medel att anställa en arbetskraft (Tord Söderberg från Skellefteå) som tecknade ned allt det inspelade. Inspelningarna på de sista sju kassetterna tecknade jag själv ned, eftersom Söderberg måste sluta sin anställning hos DAUM, innan allt var färdigt. Hela texten upptar 496 A4-sidor om cirka 6 000 ord och bör betraktas som unik. Sagesmän har under mer än sju år bidragit till innehållet. Många av dem är döda nu men har lämnat oskattbara bidrag till denna

ordskatt. Om en 75-åring ringer till programmet och frågar: "Min farfar brukade säja så här [...]. Vad menade han med det?", då kan svaret gälla förhållanden på 1800-talet. Lyssnarna har hela tiden varit de bästa detektiverna,

Radion i Umeå har räckvidd i söder till åtminstone Östersund och i norr till trakter strax norr om Piteå. Från finska Österbotten fick vi även uppgifter till programmet. I många fall fick vi ute i länet fasta medarbetare som på egen hand och utan särskilt uppdrag redde ut och till oss i programmet framförde svar på ställda frågor. Ytterst sällan gick vi i slutändan bet på att finna svar på frågorna.

Under de år *Ordbruk* hade programtid startades ute i länet många studiecirklar gällande dialekter. Det tävlades t.o.m i dialektkunskap. I vissa fall hängde studiecirklarna upp sin verksamhet på det som försiggick i *Ordbruk*. Lika skönjbart är att en del studiecirklar upphörde, när *Ordbruk* försvann ur etern.

Några år efter starten eller 2002 fick *Ordbruk* en extra puff framåt genom den statliga utredningen "Mål i mun" SOU 2002:27. Vi som arbetade med *Ordbruk* tog utredningen som en skänk från ovan. Expertutredningens sammansättning borgade dessutom för kvalitet. Här fanns ex. en partiledare, en hovrättspresident, språkprofessorer och andra kulturpersonligheter av stort format. Och utredningens utgångsbud var pompöst:

> Dialekterna är viktiga bärare av vårt gemensamma kulturarv. Dialekterna är inte bara viktiga för samhället som helhet, de ger människan hennes identitet. Skolan bör stödja den dialektala språkutvecklingen. Dialekter bör ingå i modersmålsundervisningen. Läroböcker hör tagas fram. Språklig variation skall behandlas i kompetensutvecklingen för lärare. Svenskans hela variation med dialekter skall avspeglas i etermedierna. Utrymme för

dialekter i radio och TV bör betonas i de framtida tillståndsvillkoren.

Jo, jo, minsann. Utredningen SOU 2002:27 gav upphov till en omfattande remissomgång, där man överlag var positiv till tankegångarna. Vi i radioarbetet blev deprimerade, när vi så småningom tvangs inse att av de storvulna förslagen "bidde det inte ens en tumme". Och i dag har jag inte stor tro på dialekternas framtid. Detta sörjer jag mycket. Under de sista åren har även ett annat hopp skjutits i sank.

Språk- och Folkminnesinstitutet i Uppsala startade ett fint upplagt arbete som hade i uppgift att revidera Ernst Rietz ungefär 150 år gamla ordbok över de svenska allmogemålen. Om jag inte är felunderrättad var hela åtta experter sysselsatta i det arbetet från början. När jag fick vetskap om detta arbete, anmälde jag mig genast som abonnent på produkten. Jag fick ett, jag fick två, ja, jag fick även det tredje häftet. Sen blev det knäpp tyst. Långt om länge fick jag i en rikstidning läsa att hela projektet hade lagts ned sedan man vartefter minskat antalet i arbetet sysselsatta experter. Man brydde sig inte ens om att informera abonnenterna om ändalykten. Något som väl ändå borde höra till elementär hyfs. Nänä!! Det blev "sudden death", som man väl ska uttrycka sig om man ska tala god svenska. Därmed är jag inne på nästa stora sorgeämne. Sorgen över att vi så helhjärtat och metodiskt försöker mörda det svenska rikss̈pråket. Men jag ska återkomma till detta i några ord i slutet på mitt anförande,

Nu vill jag emellertid redogöra något för de rön vi gjorde i *Ordbruk*. För er som är med här i dag är det säkert inte behövligt att tala om hur skönjbart det är att ett mål – en dialekt – går vidare med kolonisationen upp efter älvdalarna. Mitt vännforsmål finns i Sorsele – bara i en något stötigare form, skelleftebondskan upp efter Skellefteälven, ångermanlandsbondskan i trakterna Åsele, Vilhelmina, Dorotea, öreälvs-

bondskan i Bjurholm–Örträsk. Tärnabondskan har även inflytelser från Norge. Lövångersmålet har inslag från finska sidan. Kustområdet i Umeå har känningar av umgänget med de finska säljägarna ute på isen etc.

Svårare är det nog att räkna ut varför ord bara genom vokalskiften förändras vid sin vandring genom olika dialektområden (professor Lars-Erik Edlund vet kanske varför?). Vi tar tre områden och jämför. Umeå–Skellefteå–Åsele. Dräjä, drajä, drege ('dra'), Hejm, ham, him ('hem'), Pösan, påsan, pasan ('påsen'), Tölv, tålv, talv ('tolv'), Sömmarn, såmmarn, sammarn (sommaren'). Att ett ord med exakt samma lydelse kan ändra innebörd är klart. Men varför? Så är det exempelvis med ett ord som *potelig* som i umemålet betyder 'lämpelig, behändig, väl till pass, förträfflig, storståtlig', men på andra håll i länet 'burdus, osmidig, löjlig, kufisk person'. *Duven* betyder på de flesta håll i länet 'orädd, morsk', på en del håll 'småfrusen' eller 'dåsig' eller 'trött, slut'. Ordet *nåk* har vitt skilda betydelser: 'ful, färglös, otrevlig, njugg, obetydlig, karg, ondsinnad, retlig, sjuk, usel, en som intet har att göra', men också 'en som har ont om tid'. Vitt skilda betydelser alltså. Vi kan även se på ett ord som *amper*. En redd sås kan vara *amper* och därmed 'bitter i smaken'. En person som i södra delen av vårt län kallas *amper* är 'duktig, rask'. Men enligt J.V. Lindgrens bok över Burträskmålet kan en burträskare som är *amper* vara 'kåt på fruntimmer'. *Ampän* kan betyda så olika saker som 'ängslig, snarstucken, vresig, orolig, förvånad, stabil, trygg'.

Jag påstod nyss att dialekten är mer nyanserad än rikssspråket. Ta exempelvis ord som *fällbruttun* eller *nöjvbrötan*, För att beskriva *fällbruttun* behöver jag flera ord i rikssspråket: När solen tär på skaren om våren och du kommer där skidande, kan det hända att snön pyser ihop i en cirkel omkring dej. Då har du hamnat i *fällbruttun*. *Nöjvbrötan* (i Ångermanland *neschlage*, i norra Västerbotten *bråtavegen*) råkar du ut för, då du kör ena

dagen med en fora över ofrusen snö och när du nästa dag kommer körande i samma spår, har det frusit till under natten och det bär under ena meden men brister under den andra och lasset stjälper.

Att dialekten ofta har större precision kunde vi klart finna, när vi i *Ordbruk* samlade ihop exempelvis alla uttryck som finns för:

A. Hur en människa kan förhålla sig till sitt arbete eller
B. Hur hon beter sig vid förflyttning (gående eller springande)

Under A fick vi in drygt ett 40-tal ord), t.ex:
drykt sä, dola på, poa på (göra en obetydlig arbetsinsats)
klatter, bäckel, bänner, klomner (fumligt, ohändigt)
datter (sysslar med flera saker samtidigt)
dralt, durer (tappar saker)
pjusk (försöker dölja vad man gör)
straffser (sliter, stretar)
klatterspik (ej disponerad för jobbet)

Under B inkom ett 70-tal ord, t.ex.
spanken, brätten (stoltserande)
sehejven, snörren (stor fart)
tjompen, dompen (tungt och klumpigt)
lomren, stömlen (hållningslöst)
mallren, pallren (sakta mak, stillöst)
tjajten, pjusken (smygande, spionerande)
tjofflen, tjekan (oremmade skor, benen efter sig)
möxen, puhlen (tränger sig fram)
dinsen (gungande gång)

En fullständigare redovisning återfinns i tidskriften *Västerbotten 2005*, häfte 1, "Senna tala ve".

Innan jag lämnar dialekterna, vill jag säga att vi som syssla-

de med *Ordbruk* känner stor tacksamhet visavi DAUM, som på ett så fint sätt stöttat vårt arbete. I synnerhet i slutfasen då arkivchefen Ola Wennstedt så framgångsrikt kämpade för att vi skulle få hela vårt arbete datoriserat. Vi vet att DAUM har att arbeta med alltför knappa statsanslag. Men det har inte hindrat DAUM från att bärga hela den här ordskatten om cirka 6 000 ord och därmed se till att framtidens människor i hemmets vrå vid sin dator kan plocka fram svar på många frågor man bär på.

Sist då några ord om svenska språket i motvind. Jag hoppas att professor Lars Erik Edlund vid Nordiska språk på Institutionen för språk, Umeå universitet, förmår vara mer optimistisk än vad jag själv är. Det går inte att bortresonera att utredningen SOU 2002:27 hade föga framgång hos riksdagen med förslaget att vi i lag bör ha inskrivet att svenska språket är vårt rikksspråk.

Det blev i första omgången nej!!!

Och spåren förskräcker, när vi spanande ser oss omkring.

För en tid sen ställde jag i en tidning frågan "Språkdöden angår den oss"? Jag anser den befogad på grund av de informationer jag tar till mig och de iakttagelser jag gör i vårt Sverige. Här ska det bli en rapsodisk redovisning.

Tidskriften *Illustrerad Vetenskap* talar om att vi har (hade) bortåt 6 000 språk i världen men att lingvisterna räknar med att innan vårt sekel är slut är 5 000 av språken borta. "Mördarspråken" arbetar febrilt, för Sveriges del rör det sej om engelskan. I Australien är nu 20 av tidigare 250 språk kvar. Brasilien har förlorat cirka 500 språk, d.v.s. 75% av tidigare gångbara språk. Man menar att vi i världen numer anstränger oss mer för att rädda utrotningshotade växter och djur än bekymrar oss om att rädda språk som gör anspråk på existens. Språkdöden anses vara en kulturfara, eftersom forskarna betraktar det som en katastrof. Språk, identitet och kultur anses nämligen oupplösligt förbundna med varann. Våra tankar

formas i hög grad av det språk vi har. Vårt tänkande fördunklas när uttrycksmöjligheten, språket, försvinner, menar man.

Själv kan jag ju se hur dataspråket härjar. Anslutningen till EU har inte varit utan konsekvenser. Engelska ska det vara. Affärsspråket går in på bred front. I det område där jag själv bor, Ersboda i Umeå, är en betydande del av affärsskyltningen avfattad på annat språk än svenska. Stadshotellen finns inte numera (här i Umeå First Grand Hotel, i Skellefteå First Statt Hotel). Våra matställen finns inte längre men väl Dinners, Ristorante pizzeria la Pickola, Great Eastern eller Sweat Garden. Kommer vi till Strömpilen, när det är mellandagsrea möts vi av hybridskylten "Mellandagssale". Och i sommarvärmen kan vi söka oss till gallerian inne i sta'n och dess "Summersale". I Östgötacorrespondenten ställs frågan: "Är vi blinda när staten frångått kravet på att undervisningen i vårt lands skolor ska ske på vårt lands språk." Nytt är också att barn som kommer till vårt land för att bli svenska medborgare ska ha möjlighet att välja bort svenskan och gå direkt på engelskan. Man behöver alltså inte lära sig det språk som ändå gäller i det land, där man vill bli medborgare och ska arbeta. Våra låtskrivare vill mest hävda sig på engelska. När man skulle utse "Norrlands pop-star" i norra delen av vårt län vann en musiker med låten "Forbidden love". Häromkvällen lovade oss TV-programmet "Gokväll" en "Talkshow". Dagens Nyheter tycker det är fånigt med "stavgång" och tycker att vi i stället ska kalla det "walking". Ni som har den trevliga tidskriften "Språk" kan i första numret för i år finna uppgiften att av de 33 engelskspråkiga filmer som i november 2008 gick på våra biografer hade 26 inte fått svensk titel. Motivet uppgavs vara att "man vill inte förvirra publiken i onödan". Stup i kvarten får vi veta att valutan euro rätteligen ska kallas joråa. Nästa steg blir väl att vi bor i världsdelen "Joråpa".

Hur det ska gå med vårt rikksspråk kan oroa. Vi kommer att avgöra den frågan med våra egna munnar. Våra språkvårdare och stilbildare är följsamma och rättar sig efter språkbruket. Det är nog mycket som talar för att vi innan detta sekel är slut kommer att traska omkring här i fäderneslandet som mer eller mindre vilsegångna eller konstgjorda engelsmän. Vad tror professor Lars-Erik Edlund, riddare av ärans och hjältarnas språk?

Tack för kulturpriset och tack för att Ni orkade lyssna till detta mitt sorgsna kväde.

Noter

1 Filip Gerhardsson är Johan Nordlander-sällskapets kulturpristagare 2009 och denna artikel återger hans föredrag vid årsmötet.

2 Här avses brodern Gideon Gerhardsson, professor emeritus, avliden vid 88 års ålder i december 2008. Han var född i Vännfors, Vännäs. Efter teknisk utbildning fick han anställning vid Bolidens Gruvaktiebolag. I slutet av 1960-talet och in på 1970-talet var han professor i teknisk arbetshygien vid Arbetsmedicinska institutet i Stockholm. Han var även sakkunnig vid Svenska Arbetsgivareföreningen. 1975 blev han hedersdoktor vid den medicinska fakulteten vid Umeå universitet. År 1999 tilldelades han Kungliga ingenjörsvetenskapsakademiens stora guldmedalj för sitt framstående arbete inom arbetsmiljön som forskare, rådgivare och pedagog.

Gideon var medlem i Johan Nordlander-sällskapet sedan tidigt 90-tal.

Recensioner

Christina Åhrén, *Är jag en riktig same? En studie av unga samers identitetsarbete.* Institutionen för kultur- och medievetenskaper/Etnologi. Umeå 2008.

Huvuddelen av den forskning som rör undervisning bland samer behandlar storsamhällets insatser gentemot den samiska befolkningen. Detta beror till stor del på att det mesta av tidigare forskning har haft en historisk inriktning och att det källmaterial som finns bevarat nästan uteslutande speglar statens, kyrkans och enskilda missionsorganisationers verksamhet som utbildningsaktörer. Det finns idag förhållandevis god kunskap om de undervisningsformer som funnits i den del av Sápmi som stått under den svenska statens kontroll. Detta gäller alldeles särskilt 1700-talets lappskola, men också 1900-talets nomadskola. Även om det finns stora kunskapsluckor i fråga om 1800-talets splittrade skolsystem, är forskningen om storsamhällets undervisning av samerna mycket omfattande, särskilt om den sätts i relation till den begränsade forskning som har bedrivits om samernas egen fostran av den uppväxande generationen. Snedfördelningen understryks ännu mer av det faktum att den historiska forskningen endast undantagsvis har analyserat undervisningsinsatserna ur ett samiskt perspektiv.

Även om det finns en hel del forskning om samisk uppfostran och undervisning som utförts av norska pedagoger och antropologer, är den svenska forskningen på området nästan obefintlig. Forskare som Marianne Liliequist och Andrea Amft har visserligen med hjälp av äldre intervjuer och upptecknin gar berört samisk barnuppfostran i sina avhandlingar, men någon större undersökning av nutida fostran till samiskhet har inte genomförts. Christina Åhréns etnologiska doktorsavhandling *Är jag en riktig same?* är därför ett viktigt arbete. Avhandlingen undersöker med hjälp av intervjuer och deltagandeobservation samiska ungdomars identitetsarbete i såväl fjällsamisk renskötarmiljö som andra uppväxtmiljöer. De livsberättelser som presenteras är oerhört belysande och berör läsaren på ett sätt som är ovanligt för vetenskapliga texter. Berättelserna

visar ofta på ett smärtsamt sätt hur svårt det är för samiska ungdomar att hitta en identitet bland olika bilder av samiskhet och svenskhet, där gränserna inte sällan är snäva och hindren ibland oöverstigliga.

Avhandlingen anknyter till livsformsteori, som tidigare tillämpats på renskötarsamhället av Åsa Nordin, men Åhrén använder även tidigare forskning och teoribildning kring identitetsskapande inom sociala och etniska grupper. Däremot är teorianknytningen svag i fråga om fostran och socialisation. I kapitel 3, "Fostran till same", demonstrerar författaren med exempel från deltagandeobservation i en samebys sommarviste hur barn socialiseras in i den fjällsamiska livsformen. Kapitlet behandlar hur barnen relaterar till livsformens "ryggrad" – släkten, renägaren och hushållet. Även om framställningen snarast fungerar som en ingång till analysen av ungdomars identitetsarbete, kommer jag fortsättningsvis att koncentrera mig på detta kapitel.

Åhrén hävdar att uppväxten har stor betydelse för individens förståelse av samhället och hänvisar inledningsvis till informanternas återkommande berättelser om hur deras föräldrar uppmuntrat dem att odla intressen med anknytning till den samiska kulturen. Därefter visas hur barn socialiseras in i hushållet genom arbete. Redan som små blir barn tilldelade uppgifter och lär sig att allas insatser är viktiga. Genom att delta i det praktiska arbetet och härma de vuxna lär sig barnen efter hand de sysslor som hör till hushållet. Alla deltar i överföringen av kunskap till barnen, och de äldre barnen uppfostrar de yngre.

Renskötseln är ett centralt område för uppfostran. Barnen deltar efter ålder och förmåga i renskötselns olika arbetsmoment. Det finns inga skarpa gränser mellan arbete och fritid i vistet, och den täta samvaron gör att de vuxna har god kontroll över den kunskap som förs vidare. Levnadssättet skapar nära relationer med starka lojalitetsband till samer utanför den egna familjen och släkten. Därmed lär sig också barnen sin plats i det samiska nätverket av släktingar, vänner och samebymedlemmar. Barnen lär sig att samarbete är viktigt, att allas insatser behövs och att individen har skyldigheter mot gruppen.

I leken befäster barnen sina kunskaper och sätter in dem i begripliga sammanhang. Där praktiserar barnen iakttagelser och erfarenheter av de vuxnas aktiviteter såsom kalvmärkning och renskiljning. Genom att härma de vuxnas sätt att agera och uttrycka sig utveck-

lar barnen både en yrkesmässig och en social kompetens.

Christina Åhréns undersökning av fostran till samiskhet inom den fjällsamiska renskötarlivsformen är intressant, inte minst som denna livsform är något som alla unga samer har att förhålla sig till, oavsett om de vuxit upp inom livsformen eller inte. Avhandlingens fortsättning visar nämligen hur de starka band som byggs upp inom livsformen inte bara möjliggör gemenskap och tillhörighet, utan också skapar främlingskap och utanförskap.

I sin avhandling lyfter Åhrén fram generella drag i samiska ungdomars identitetsarbete med hjälp av allmänna teorier om identitetsskapande. Bristen på anknytning till tidigare forskning och teorier om fostran och socialisation gör dock att en läsare har svårt att urskilja vad som är specifikt samiskt och vad som är allmängiltigt i den fostran till samiskhet som Åhrén beskriver. Den fjällsamiska livsformen må vara unik, men hur unika är de medel som används i den fostran som sker? Genom att anlägga komparativa perspektiv och använda generella teorier om fostran och socialisation kan fortsatt forskning förhoppningsvis komma närmare ett svar på frågan om räckvidden för de resultat om fostran till samiskhet som Christina Åhrén presenterat i sin intressanta avhandling.

Daniel Lindmark

Finlands svenska historia 1. Kari Tarkiainen, *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa.* Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2008. Bokförlaget Atlantis, Stockholm 2008.

Svenskhetens historia i vårt östra grannland, Sveriges Österland som det kallades på 1300-talet, kommer nu att bli föremål för ett fyrbandsverk vars första del utkommit. Det finansieras av ett antal finlandssvenska kulturfonder och stiftelser med Åbo Akademi som samordnare. Att det är fråga om ett angeläget projekt framgår av att den finlandssvenska tankesmedjan Magma i en nyligen gjord undersökning visat att hela 85 procent av de finskspråkiga i Finland anser att de vet för litet om den svenska tiden i Finlands historia.

Den första delen i fyrbandsverket sträcker sig från forntiden fram till Gustav Vasa och är författad av Kari Tarkiainen, tidigare riksarkivarie och generaldirektör för arkivverket i Finland. Tarkiainen disputerade i Uppsala 1974 på en avhandling betitlad *Vår Gamble*

Arvfiende Ryssen och har därefter författat ett stort antal skrifter i finsk historia och kulturhistoria. Vad man slås av vid läsningen av den nya och mycket välskrivna boken är författarens vilja att vända på alla stenar och ge en så allsidig och rättvisande beskrivning som möjligt av ståndpunkter och tvistefrågor kring Finlands inlemmande i det svenska riket.

Den gamla finsknationella uppfattningen, som ännu har sina förespråkare, att svenskarna erövrade Finland med våld och gjorde landet till en koloni, där ursprungsbefolkningen hölls språkligt och socialt nere, delas inte av Tarkiainen. Förvisso ägde ett militärt besittningstagande rum i samband med korstågen, där dock författaren, i anslutning till Curt Weibull och nu senast Dick Harrison, avvisar tanken att Erik den helige skall ha lett det första korståget på 1150-talet. Tarkiainen ser för sin del ett tidigt och fredligt samspel mellan Sverige och Finland. Redan från 1362 fick representanter för Österlandet delta i det svenska kungavalet. Finnarnas acceptans av svenska regler och normer inom rättskipning och beskattning var förvånansvärt stor.

Kolonisationen av Nylands och Österbottens kustbygder under perioden 1150–1300 var fredlig och erinrar om Norrlands assimilering med riket genom kolonisation. De många språkliga, dialektala och ortnamnshistoriska spörsmål, som är förenade med den svenska medeltidsinvandringen nystas upp på ett föredömligt sätt. Författarens närmast detektiva utredning av den finländske reformatorn och språkpionjären Michael Agricolas hemspråk är det en sann njutning att ta del av.

Fyrbandsverket om svenskhetens historia i Finland har inletts på ett förnämligt sätt av Kari Tarkiainen och man ser med nyfikenhet fram emot de följande delarna.

Lars-Göran Tedebrand

Artister i norr. Bottnisk och nordnorsk teater och underhållning på 1800-talet. Rapport från forskningsprojektet Bottnisk och nordnorsk teater under 1800-talet. Redaktör Claes Rosenqvist. Kungl. Skytteanska Samfundet. Umeå 2008.

Teaterhistorien eller teatervetenskapen behandlade länge landsortens teaterliv synnerligen styvmoderligt. Nationalencyklopedin har 1995 under uppslagsordet *teater* ingenting alls att säga om företeelsen ifråga, vilket givetvis beror på att den i stort sett saknat intresse för de akademiska teatervetarna.

Mycket har emellertid hänt sedan dess. Genom umeåforskningen och främst då teaterhistorikern Claes Rosenqvist har provinsens teater- och nöjesliv lyfts fram i ljuset. Det senaste bidraget är en diger rapportvolym från det av Rosenqvist ledda tvärnordiska projektet Bottnisk och nordnorsk teater och underhållning under 1800-talet. Flertalet forskningsprojekt brukar avrapporteras genom ett antal konferenspapers, som endast sessionskommentatorerna orkar läsa. Men här får vi en även för en bredare läsekrets ytterst läsvärd slutredovisning.

Boken ställer det nordliga rummets teater- och nöjesliv i centrum. Teaterkulturen kände nämligen länge inga politiska gränser utan vi har rätt att tala om en gemensam nordisk teatermiljö. Det skulle dröja innan nationen också blev ett kulturellt slutet begrepp. 1800-talet var i många avseenden en brytningstid inom teater- och nöjeslivet i norr. Ångbåtarna och senare järnvägen underlättade teatersällskapens turnéer. Med järnvägen kunde stora cirkusar nå ända upp till Norrbotten. Vid förra seklets början kunde man se film både i Luleå och Hammerfest och lyssna till afroamerikansk gospel i Gällivare. Teater- och nöjeslivet erbjöd nu lokalbefolkningarna nya kulturella konsumtionsmönster, som sammanflätade lokala kontexter med företeelser på långa avstånd. Vi får helt enkelt i samband med industrialiseringen en "modernitetens globala spridning" för att tala med den engelske sociologen Anthony Giddens.

I antologins inledande och längsta artikel behandlar Rosenqvist med betydande detaljskärpa teater och underhållning i Luleå och Piteå. Källmaterialet utgörs till stor del av de lokala tidningarna, där egentliga recensioner med estetiserande omdömen i modern mening först sent introducerades, men i vilka reportage och annonser om de olika begivenheterna gavs stort utrymme. Under 1800-talets första del dominerades nöjeslivet i de två städerna av akrobater, konstryttare, trollkonstnärer och förevisare av mekaniska konster. Demonstration av de särskilt i Tyskland uppskattade miniatyrpanoramorna dök upp på 1850-talet. Scener från Krimkriget och belägringen av Bomarsunds fästning kunde piteborna redan 1855 bese i societetshuset. En annan spektakulär bildvisningsteknik, som fick sitt genombrott vid samma tid var dioraman konstruerad av fotokonstens upphovsman, Daguerre. På 1870-talet förpassades de kringresande optiska förevisarna från borgerskapets lokaler ut till marknadstälten. Men snart skulle bildvisning-

arna ta nya och industriella former i och med att kinematografen och senare filmen inledde sitt segertåg. De första kinematografföreställningarna gavs i Luleå våren 1897.

Ett olustigt inslag i 1800-talets nöjesliv var uppvisandet av människor med olika funktionshinder. På 1860-talet besöktes norrlandsstäderna av flickan Anna Sofia Nilsson, som var född utan armar och bara kunde reda sig med höger fot. När hon vid ett tillfälle förevisades i Gamlakarleby i Österbotten påpekade en medkännande journalist att Finland hade djurskyddslagar men saknade bestämmelser om att människor inte fick behandlas hur som helst.

Akrobaterna "omstrukturerade" sig på 1880-talet till cirkusartister. Under följande årtionde fick cirkusen ett enastående publikt genomslag och god kontakt med alla samhällsskikt i de två norrbottensstäderna. Enbart åren 1894–97 gavs 122 cirkusföreställningar i Luleå och 33 i Piteå. Det var bara restaurangmusiken som var mer frekvent.

På 1870-talet kom teaterlivet, som länge fört en tynande tillvaro, att formligen explodera i Nordsverige, en utveckling som dock bröts på 1890-talet. Relativt stora resande ensembler men också mindre familjebetonade sällskap stod för utbudet. Biljettpriserna var länge differentierade på så sätt att tjänstefolket, oavsett var man satt i salongen, betalade mindre än borgerskapet. Publiken hade med andra ord en "demokratisk" sammansättning. Men den "bildade" publiken hade kanske ibland önskat att få vara ensam i salongen. *Norrbottens-Posten* lamenterade till exempel hösten 1877 i samband med en föreställning över att "Några gossar tillätos att på läktaren intaga spritdrycker och röka cigarr, hvarvid de till de öfrigas uppbyggelse företogo sig att under mellanakterna hvissla, och spotta på golfvet".

Teaterföreställningarna var ofta förlagda till söndagarna, den breda publikens traditionella teaterdag. Repertoaren hade också en påtagligt folklig prägel med stycken som *Andersson, Petterson och Lundström* och Fredrik Dahlgrens *Värmlänningarna*. Pjäser av detta lättsamma slag uppfördes också av amatörsällskapen i IOGT:s eller Arbetarföreningarnas regi.

Mot periodens slut tilltog Stockholms dominans över provinsens teaterliv. Ändå förflöt det i genomsnitt över 20 år mellan stockholmspremiären till framförandet i Norrbotten, ett anmärkningsvärt förhållande. Den kulturella innovationsspridningen från Stockholm till Nordsverige tog alltså god tid på sig. Anpassningen till stock-

holmsrepertoaren gick betydligt snabbare i Sundsvall och Härnösand som Rosenqvist visat i andra sammanhang. När teaterlivet i Norrbotten kring sekelskiftet på allvar "homogeniserades" med Stockholms, hade den breda publiken redan sökt sig till andra nöjesformer. Teatern blev nu den bildade borgerlighetens högst egna prestigeladdade kulturform.

Teaterturnéer mellan norra Sverige och Finland förekom redan på 1830-talet. Tidigt reste också musiker, akrobater, menageri-, bild- och mekaniska konstförevisare den långa vägen över den nya riksgränsen. Uleåborg var en bas för de resande teatersällskapen. Om skådespelares resor runt Bottenviken skriver Rosenqvist och biblioteksdirektören i Lojo, Asko Rossi. De svenska och finska passjournalerna, liksom den finlandssvenska pressen, lämnar viktig information om denna turnéverksamhet.

Teatertrafiken i bägge riktningar runt Bottenviken fick ett uppsving på 1850-talet. Något senare kom särskilt Conrad Landgrens och Gustaf Stjernbergs teatersällskap att utnyttja denna resemöjlighet. Det stjernbergska sällskapets uppträdanden i Vasa, Gamlakarleby och andra städer i Österbotten på 1880-talet recenserades utifrån påfallande moderna estetiska kriterier i Vasabladet och andra svenskspråkiga tidningar. Höga krav ställdes på scenografi och visualitet. Den inomkonstnärliga kritiken anslöt sig med andra ord till den västeuropeiska teaterkulturens aktuella trender. Något okritiskt anammande av repertoaren var det emellertid aldrig fråga om. Man uppskattade realismen och det vardagsnära i det stjernbergska sällskapets svenska och internationella repertoar, men markerade samtidigt en viss distans till "tendensdiktningens allt större utbredning".

Den österbottniska teaterkritikens moderna profil var medvetet vald och hade en tydlig politisk-ideologisk dimension. Tidningen *Norra Posten* skrev: "Då Finlands historiska uppgift knappast skall kunna blifva någon annan än att vara den vesterländska bildningens yttersta utpost i öster." I den finlandssvenska pressen markerade man ej sällan med emfas att den svensktalande teaterpubliken ingalunda utmärktes av någon social exklusivitet. Om det fanns ett överklassförtryck i Finland så var det "ej svenskhetens förtryck" eftersom "den svenska allmogens ställning [i Finland] i socialt afseende icke var bättre än den finska allmogens" som *Norra Posten* uttryckte saken. Formuleringarna var direkt riktade mot fennomanernas propaganda.

Rosenqvists och Rossis artikel kompletteras av Rossis eget bidrag om Maria Westerlund (1802–65) född Silfvan i Åbo, en av ledarna för det Westerlundska teatersällskapet och kvinnlig skådespelarpionjär. Artikeln är översatt från finskan av Tuuli Forsgren.

Maria Westerlund fick delvis sin skådespelarutbildning i Sverige och ingick äktenskap med den svenske skådespelaren Evert Lemke. Rossis litteraturbaserade uppgift att denne också skulle ha lärt henne läsa och skriva förefaller mindre trolig. Läskunnigheten var i det svensk-finska riket allmän bland de svensktalande vid 1800-talets början och bibringades barnen redan genom hemundervisningen. Maria var dessutom född i den finska riksdelens enda domkyrko- och universitetsstad. Efter skilsmässa från Lemke gifte hon sig 1832 med den unge teaterdirektören och skådespelaren Carl Wilhelm Westerlund, som var född i Stockholm 1809. Det Westerlundska teatersällskapet uppträdde, i motsats till andra ambulerande sällskap, enbart i Finland.

Trots att Yrjö Hirn 1926 publicerade en stor artikel om Maria Silfvan så menar Rossi att hon inte fått det erkännande hon förtjänar som Finlands första infödda yrkesskådespelerska. Artikeln har emellertid också det vidare syftet att sätta in det Westerlundska sällskapet på dess rätta plats i den finska teaterhistorien. Enligt Rossi har språkbarriären och de finska teaterhistorikernas koncentration på tiden efter 1860 förhindrat en rättvisande bild av makarna Westerlunds insatser på 1830-talet.

Vi får i artikeln veta åtskilligt om Maria Westerlunds utbildningstid i Sverige, skådespelarkarriär och organisatoriska talanger men förvånansvärt lite om det speciella i hennes scenkonst och uttrycksmedel. Man hade önskat sig mer om detta och mindre om Lemkes mentala status och Westerlunds affärsverksamhet i den korta artikeln. Porträttet av Finlands första yrkesskådespelerska blir nu aldrig riktigt konturskarpt.

Det tvärnordiska perspektivet fullbordas och flyttas samtidigt ännu längre norrut av Thoralf Berg, 1:e amanuensis i norska vid Høgskolen i Sør-Trøndelag, Trondheim, som skriver om teater och underhållning i Tromsø, Hammerfest och Vadsø. Precis som i Sverige har teaterhistorikerna aldrig vänt blickarna norrut. Bättre beställt med teaterinformation är det i den rika nordnorska lokalhistoriska litteraturen. Redan 1827 fanns det en privatteater i Tromsø. Efter dansk modell bildades också en rad teatersällskap i norska städer mellan 1780 och 1830.

En religiös väckelse i Nordnorge lade vid 1800-talets mitt temporärt sordin på teaterverksamheten. Däremot blomstrade konsertlivet både i Tromsø och Hammerfest på 1860-talet. Den övriga underhållningens typologi liknade inte oväntat den svenska. Akrobater, trollkonstnärer och bildförevisare reste flitigt i de nordnorska bygderna ända upp till Hammerfest och Vadsø. Den tidigare nämnda funktionshindrade Anna Sofia Nilsson förevisades också i Nordnorge som "Fodkunstnerinde" som kunde brodera, sy och skriva med fötterna.

Teaterlivet i Tromsø var ännu på 1870-talet föga utvecklat. Skådespelare från Trondheim uppförde dock Holbergs *Jeppe på Berget*. Under följande årtionde gästades både Tromsø och Hammerfest av danska och svenska teatersällskap. Även dockteater förekom. Nu började också teaterpubliken att ställa högre krav än tidigare på skådespelarnas konstnärliga prestationer.

På 1890-talet hade Tromsø definitivt konsoliderat sin ställning som nordligt nav i det norska teaternätverket. En tidig höjdpunkt i stadens teaterutbud var när Ibsens *Byggmästar Solness* visades 1894, endast ett år efter Norgepremiären i Trondheim. Varken publik eller recensenter lät sig emellertid imponeras av Ibsens växande berömmelse. Tromsø Stiftstidende skrev ampert "de fleste gik nok ligesaa kloge derfra som de kom". En känga från den norska teaterperiferin mot kulturcentrum i Kristiania med andra ord.

Redan 1892 besökte större teatergrupper Hammerfest och vid sekelskiftet 1900 hade "teaterfronten" nått ända till Vadsø.

Det nordliga musiklivet slutligen, får en specialstudie av Leif Jonsson, professor i musikvetenskap vid Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet i Trondheim. Hans artikel om musiklivet i Luleå och Piteå har givetvis ett vidare intresse men borde kännas särskilt angelägen för de verksamma vid den idag så aktiva Musikhögskolan i Piteå.

De kringresande musikerna på 1800-talet hade, som Jonsson påpekar, åtskilligt gemensamt med andra mer folkliga artister. Resvanor och rutter följde ungefär samma mönster. Redan på 1850-talet gästades Piteå av harpvirtuosen Edvard Pratté och violinisten Georg Fredrik Rostad. Annars utgjorde Kungl. Norrbottens Fältjägares Musikkår en viktig kugge i det tidiga lokala musiklivet.

Konsertlivet i både Piteå och Luleå konsoliderades på 1860-talet då de populära manskvartetterna kom på besök. De nationella kör-

sångarna, inte minst Allmänna Sången i Uppsala, appellerade med sin enkla "svenskhet" till den breda publiken i de bägge norrbottensstäderna. De fick även lokala nedslag. 1872 bildades Luleå Sångsällskap följt av andra liknande inom nykterhetsrörelsen och den framväxande arbetarrörelsen.

Både Wilhelm Peterson-Berger och nationalkompositören Wilhelm Stenhammar företog sommarturnéer upp till Norrbotten i avsikt att inympa en mer seriös musiksmak hos sina åhörare. I Stockholm menade man nämligen att det fanns en kulturell "analfabetism" i Norrland, som bland annat tog sig uttryck i att satserna i en pågående symfoni "lättades upp" med andra nummer. Flera av Stockholmsoperans främsta sångare kom också på besök. Alla gästspel från huvudstaden gouterades dock inte av den lokala musikkritiken. När romanssångerskan Olga Uhrström konserterade på Luleå Stadshotell skrev *Norrbottens-Kurirens* musikkritiker "Hvad sjelfva konserten beträffar hörde den, enligt min uppfattning, till de bästa i sitt slag: den började sent, slutade tidigt och hade en försvarlig paus i midten".

Ett exotiskt inslag i det norrbottniska musiklivet var det afroamerikanska sångsällskapet Fisk Jubilee Singers, som bestod av tre kvinnliga och fyra manliga sångare jämte pianist och som besökte Piteå och Luleå 1895. De påannonserades som "färgade sångare som sjöng slafvarnas Folksånger, aldrig förut hörda i Sverige". "Negersångarne" som gruppen också kallades i pressen gjorde en avstickare till Gällivare där de sjöng i kyrkan inför 500 personer.

Artister i norr dokumenterar på ett utmärkt sätt det tvärnationella nordliga rummets överraskande rika nöjes- och teaterliv under 1800-talets andra hälft. Läsaren saknar egentligen bara två saker. Några kartor hade varit på sin plats. Alla är nu inte förtrogna med t.ex. den nordnorska stadsgeografin. Det hade även varit värdefullt att få de ambulerande sällskapens reserutter kartografiskt redovisade. Läsningen hade också blivit ännu nöjsammare om den 459-sidiga volymen interfolierats med en och annan illustration att vila ögonen på.

Boken beställs via Kungl. Skytteanska samfundets hemsida, www.skytteanskasamfundet.org eller per e-post till skytteanska@adm.umu.se.

Lars-Göran Tedebrand

Anmälningar

Ny tidskrift för nordliga studier

Umeå universitet och Kungl. Skytteanska Samfundet ger sedan 2007 ut en ny tidskrift med namnet *Journal of Northern Studies*. Två nummer per år kommer ut. Kempestiftelserna och Riksbankens Jubileumsfond har bidragit till finansieringen av det inledande dubbelnumret 2007. Avsikten är att från och med 2010 publicera också en elektronisk version.

Innehållet fördelar sig på artiklar, för vilka refereesystem tillämpas, rapporter och notiser. Härtill kommer en fyllig recensionsavdelning. Tidskriftens språk är engelska, franska och tyska. Varje artikel åtföljs av ett abstrakt på engelska. Huvudredaktör är Skytteanska Samfundets preses, professor Lars-Erik Edlund, och biträdande redaktör är professor Heidi Hansson. Vid sin sida har de en redaktionskommitté på tre personer. Som kutym är i internationella tidskriftssammanhang finns det också en Editorial Board. Denna har en tvärvetenskaplig sammansättning och består av ledande forskare från inte mindre än tolv länder.

Den nya tidskriften fyller en viktig funktion. Nordliga studier är prioriterat område vid Umeå universitet och engagerar forskare inom ett stort antal ämnen vid universitetets samtliga fakulteter. Sedan 1965 har ny kunskap om det nordliga rummets arkeologi, demografi, ekologi, epidemiologi, genetik och ärftliga sjukdomar, folkliga kultur, idévärld och tidiga läskunnighet, historia och teater, språk, arbetsmarknad, resursutnyttjande och strukturförändringar, annat att förtiga, tagits fram. Inte sällan har det rört sig om spetsforskning på hög internationell nivå. Unik är satsningen på den samiska befolkningens kultur, demografi, hälsa och språk. Här kan man förvänta sig ytterligare fördjupad kunskap i samband med Demografiska databasens pågående registrering av kyrkböckerna i samtliga församlingar med samisk befolkning. En populationsdatabank om en ursprungsbefolkning, som saknar internationell motsvarighet, byggs härmed upp.

Journal of Northern Studies är ett sätt att befästa Umeå universitets position inom fältet nordliga studier. Men den nya tidskriften är inte bara avsedd att bli ett forum för umeåbaserad forskning. Här

publiceras också rön från forskning om de nordliga och circumpolära rummen i övriga Norden, ute i Europa, liksom i USA och Kanada. I de hittills utkomna numren finns t.ex. artiklar om tyska polarexpeditioner och Brittiska Columbias framtid.

Den som önskar prenumerera på *Journal of Northern Studies* kan sätta in 400 kronor på Bankgiro 5050-0701 (Umeå universitet). Närmare instruktioner om prenumerationsförfarandet återfinns på www.jns.org.umu.se

Lars-Göran Tedebrand

Kapplöpningen mot Ishavet

I sin skriftserie har Johan Nordlandersällskapet nyligen som nr. 29 utgivit *Forna konflikter inom Nordkalotten. Strövtåg, gränsfejder och krig till och med 1809*, författad av Per Tingbrand, känd, länge piteåbaserad advokat med historieforskning som specialintresse. Genom sina insatser på detta fält mottog han 2004 Johan Nordlander-sällskapets kulturpris och utsågs 2006 till hedersdoktor vid Umeå universitet.

Tingbrand har tagit fasta på den konfliktyta som funnits på det vidsträckta och glesbefolkade Nordkalotten, med diffusa gränser och där de ryska, dansk-norska och svenska riksbildningarna århundradena igenom tangerat varandra.

I övrigt har ju Sveriges och grannländernas militära historia ägt rum i en annan geografi. Under tidig medeltid utkämpades inbördes fejder i svearnas och götarnas kärnområden. Då Sverige formerats och vuxit i styrka kunde bataljerna äga rum vid Lützen eller Poltava. Gentemot huvudrivalerna Ryssland och Danmark-Norge existerade länge två krigsfronter, österut på Karelska näset kring bastionen Viborg, väster och söderut mot gränslandskapen vid vattnen, med fästningar som Kalmar, Älvsborg och Fredriksten.

Den rivalitet, som funnits i norr och alstrat militära konflikter, blev undanskymd, förklarligt eftersom där inte går att hitta så många slagfält, om vi undantar andra världskrigets händelser. Vi kan naturligtvis inte heller bortse från kriget 1808–1809 eller de strandhugg och plundringar, som ägde rum längs Bottenvikskusten under slutskedet av Stora nordiska kriget. Härigenom alstrades en ryssskräck, som har sin parallell i den svenskskräck som uppstod på ryskt håll efter likartade attacker. Generellt var ändå Nordkalotten och hela Barentsregionen länge en fredlig periferi, där handelsförbin-

delserna löpte ostört mellan Norska och Vita havet.

Genom sitt långa perspektiv ser Tingbrand mönster i skeendet. Han följer utvecklingen från de nordiska och ryska riksbildningarnas tidigaste skede över Nöteborgsfreden 1323 fram till slutpunkten, Fredrikshamnsfreden 1809. Kapplöpningen mellan Novgorod och Mälardalen blir belyst.

Finalen i Tingbrands framställning bildar händelserna 1808–09, av vilka vi genom firandet av märkesåret fått en välbehövlig repetition. Vid sidan om stridshandlingarna i Sävar och Ratan ges "Affairen vid Pitsund" stort utrymme. Tingbrand tillhörde dem som 1989 anordnade en minnesstund på platsen, i närvaro av representanter från vänorterna Piteå och Kandelaksja. Tio år senare restes här ett monument. Syftet var att främja fredsarbetet, då Tingbrand inte med sin forskning velat hålla glömda konflikter vid liv. Tvärtom har han, djupt engagerad i vänortssamarbetet, önskat skapa kontakt och förståelse mellan berörda folk.

Generellt ges Piteå, där Tingbrand länge varit bosatt, en central plats i hans skrifter. Dess kulturnämnd har därför välvilligt bidragit till finansieringen av den nya boken.

Genom den långa tidrymd Tingbrand belyser får läsaren en överblick av ett i forskningen mindre uppmärksammat område. Författaren lyckas även ge sin bok, som omfattar tre hundra sidor jämte en diger käll- och litteraturlista, en personlig touche.

Bert Mårald

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte den 25 mars 2009

Årsmötet hölls i hörsal F, Humanisthuset, Umeå universitet.

Lars-Göran Tedebrand utsågs att leda förhandlingarna. Styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs, varefter styrelsen beviljades ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret.

Samtliga styrelseledamöter omvaldes och den nya styrelsen har följande sammansättning:

Ordförande:	Lars-Erik Edlund
Vice ordförande:	Gerd Häggman
Skattmästare:	Sigurd Nygren
Sekreterare:	Pär Eliasson
Vice sekreterare:	Bo Nilsson
Redaktör:	Tuuli Forsgren
Klubbmästare:	Angelica Lindgren
Övriga ordinarie ledamöter:	Cuno Bernhardsson, Anders Persson
Till styrelsen adjungerades:	Patric Lantto Gerd Pettersson

Daniel Lindmark omvaldes som revisor. Revisorssuppleanten Martin Berntson nyvaldes till revisor och till revisorssuppleant nyvaldes Lars-Gunnar Olsson.

Till valberedning omvaldes Mats Danielsson (sammankallande) och Karin Holmgren. Till ny ledamot valdes Ola Wennstedt.

Årsmötet beslöt att årsavgiften 200 kronor skall vara oförändrad för år 2010.

Vice ordföranden delade ut sällskapets pris för framstående norrländsk kulturforskning till Filip Gerhardsson, Umeå. Han föreläste sedan över ämnet "Språkdöden – angår den oss" varpå följde en frågestund.

Kvällen avslutades med sedvanligt samkväm.

Vid protokollet
Pär Eliasson

Medarbetare

Lassi Fordell, f. 1934 i Kajani församling, Finland. Till Sverige och Umeå som krigsbarn 1941. Pensionerad gymnasielärare i historia och samhällskunskap.

Filip Gerhardsson, f. 1923 i Vännäs. Pensionerad polismästare.

Lennart Forsberg, f. 1929 i Röbäck, Umeå. Pensionerad skolledare.

Daniel Lindmark, f. 1960 i Piteå. Professor i historia vid Umeå universitet.

Bert Mårald, f. 1938 i Göteborg. FD i historia 1974, verksam som universitetslektor vid Luleå Tekniska universitet 1980–2003.

Einar Niemi, født 1943 i Vadsø, bor i Tromsø. Professor i moderne historie ved Institutt for historie og religionsvitenskap, universitetet i Tromsø.

Lars-Gunnar Olsson, f. 1945 i Umeå. FM i historia. Forskar och informerar om Umeåregionens historia.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls tidning.

Innehåll

EINAR NIEMI: Kvenene i Norge 1

LARS-GUNNAR OLSSON: Rysk galärflotta på eldfängd spaning 1714 17

LENNART FORSBERG: Krigssjukhuset i Röbäck 1808–1809 37

LASSI FORDELL: Vasatrafiken 63

FILIP GERHARDSSON: Av kärlek till språket 75

RECENSIONER 88

ANMÄLNINGAR 98

JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPETS ÅRSMÖTE 101

MEDARBETARE I DETTA NUMMER 105